

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA`LIMI
VAZIRLIGI**

**AJINIYOZ NOMIDAGI NUKUS DAVLAT PEDAGOGIKA
INSTITUTI**

TABIY FANLAR FAKUL`TETI

**«Geografiya o`qitish metodikasi» ta`lim yo`nalishi 4-kurs talabasi
Shomurotova Feruza Matkarimovna
«Shimoliy G`arbiy O`zbekistonda agrosanoat majmuasining shakillanishi
va rivojlanish xususiyatlari» mavzusidagi**

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

Ilmiy rahbar:

Ajiniyoz nomidagi NDPI

Geografiya o`qitish metodikasi kafedrası professori,
geografiya fanlari doktori

UMAROV E.K.

Kafedra mudiri:

v.v.a. ABDIRAMANOV J.

NUKUS-2016 yil

MUNDARIJA

KIRISH.....3

I-BOB. SHIMOLIY G`ARBIY O`ZBEKISTONDA AGROSANOAT MAJMUASINING RIVOJLANISHIGA TABIIY VA IQTISODIY SHAROITLARINING TASIRI (Quy Amudaryo misolida)

- 1.1. Quy Amudaryo tabiiy sharoiti va uning agrosanoat majmuasi tarmoqlarining rivojlanishiga tas`iri.....6
- 1.2. Quy Amudaryoning agroiqlim sharoiti, Suv resurslari va irrigatsiya tarmoqlariga tarif hamda undan qishloq xujaligi sohalarida aqilona foydalanish.....10
- a/ Quy Amudaryoning agroiqlim resurslari.....10
- b/ Quy Amudaryoning suv resurslari va irrigatsiya tarmoqlariga tarif.....13
- 1.3. Quy Amudaryo ma`muri rayonlarida mexnatning rayonaro taksimlanishi va uning agrosanoat majmuasining shakillanishi va rivojlanishiga tasiri.....21

II-BOB. QUYI AMUDARYONING ADMINISTRATIV RAYONLARIDA QISHLOQ XO`JALIGINI RIVOJLANISHI VA GEOGRAFIK JOYLASHISHI

- 2.1. Ekologik inqiroz sharoitida Jano`biy g`arbiy O`zbekistonda qishloq xo`jaligi sohalarini Agrosanoat majmuasi shaklida rivojlantirishning asosiy bosqislari.....28
- 2.2. Qo`yi Amudaryo mintaqosida qishloq xo`jalik maqsulatlari ishlaydigan sanoat tarmoqlarini rivojlantirish muammolari.....43
- 2.3. Qoraqalpog`iston Respublikasida qishloq xo`jaligini rivojlanishi va geografik joylashishi.....49
- 2.4. Xorazm viloyatida qishloq xo`jaligini rivojlanishi va geografik joylashishi.....59

III-BOB. EKOLOGIK INQIROZ SHAROYITIDA QUYI AMUDARYO REGIONIDA QISHLOQ XO`JALIGINI RIVOJLANTIRISHNING ASSOSSIY YO`NALISHLARI.....75

XULOSA.....83

ADABIYOTLAR.....86

KIRISH

I.Mavzuning dolzarbligi: Markazlashgan ittifoq davrida respublika qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishi va umuman agrar iqtisodiyati tarmoqlarining markazdan buyruqbozlik asosida boshqarish va rejalashtirish tizimidan, bozor iqtisodiyati talablari doirasida xo`jalik yuritish tizimiga o`tkazilishi barcha sohalarda keskin o`zgarishlar yuz berishiga olib keldi. Nihoyat, boqimandalik kayfiyati yo`qola boshladi, tadbirkorlik va ishbilarmonlik (biznes) yo`lida turgan ko`p to`siqlar olib toshlandi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ta`kidlab o`tganidek, islohatlarning ikkinchi bosqichida umuman ishlab chiqarishning resurs salohiyatidan qishloq xo`jaligi majmuida, jumladan ekin maydonlari tarkibini har bir xududning o`ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda eng maqbul ko`rinishiga keltirish yo`li bilan chinakam ilg`or siljishlarga erishish tarkibiy o`zgartirishlar siyosatining eng muhim ustuvor yo`nalishi hisoblanadi.

Bugungi kunga kelib respublikamizda etishtiriladigan qishloq xo`jaligi maxsulotlarining 95-97 foizidan ortig`i nodavlat mulkchiligi asosida faoliyat yuritaётgan korxonalar zimmasiga to`g`ri keladi. Kup ukkladli agrar iqtisodiyatning shakllanishi uchun zarur me`oriy va huquqiy asoslar yaratildi va ular takomillashtirilmoqda. Shu bois respublika xududlarida, jumladan Xorazim viloyati resurs salohiyatidan axilona foydalanish bugingi taloblaridan hieoblanadi.

II. Tadqiqat ishining maqsadi va vazifalari: Ilmiy ishning asosiy maqsadi Qo`yi Amudaryoda resurs salohiyatidan samaroli foydalanish yo`libilan Qo`yi Amudaryoda agrosanoat komplekslari rivojlantirishning muammolarini o`rganib, uni echish yullarini ko`rsatib berish hisoblanadi.

Yuqorida kursatilgan maqsaddan kelib chiqqan holda hanigaliu bitruv ishida quyidagi vazifalar qo`yildi:

- Qo`yi Amudaryoda ishlab chiqarish kompleksining rivojlanishiga tabiiy sharoit va resurslarning tasirini o`rganish;
- Qo`yi Amudaryoda agrosanoat kompleksining rivojlanishiga tasir ko`rsatuvchi faktorlarni aniqlash;

- Agrosanoat komplekslarini rivojlantirishda er-suv va mehnat resurslarining mavqiyini aniqlash;
- Qo`yi Amudaryoda agrosanoat komplekslarining joylashishini o`rganish;
- Ishlab chiqarish komplekslarini rivojlantirishning muammolarini o`rganish va kelgusida Qo`yi Amudaryoda resurs saloxiyatidan samarali foydalanish yo`llarini belgilash;

III. Muammoning o`rganilganlik darajasi: Mamlakatimizda mustəhillilikga erishish bilan ishlab chiqarish saxalorida xo`jaliqni yuritish usullarini yaxshi yo`lga qo`ygan bobo dehqonlar eli. Qo`yi Amudaryoda qishloq infratuzilmasi, agrosanoat komplekslari muammolari ma`lum darajada o`rganilmoqda. Oliy o`quv yurtlarida qishloq xo`jaligi sohalari buyicha kadrlar tayyorlash yaxshi yo`lga qo`yilgan. Agrosanoat komplekslarini joylashtirish va rivojlantirish masalalari bo`yicha olimlarimiz ancha ilmiy ishlar yaratgan. Lekin, biz o`rganayotgan Qo`yi Amudaryoda ishlab chiqarish komplekslari haqida tula o`rganilmagan zayif bo`g`inla mavjud.

Hozirgi paytdagi Qo`yi Amudaryoning ishlab chiqarish komplekslarini rivojlantirishning muammolari tula echimini topmagan. Mustaqillik yillaridagi qishloq xo`jaligidagi, shuningdek boshqa saxalordagi bo`lgan o`zgarishlar bu mavzu bo`yicha maxsus ilmiy tadqiqotlarni talab etmoqda.

IV. Tadqiqotning ilmiy yangiligi: Bu ilmiy ish Qo`yi Amudaryoda resurs zaqiralaridan ahilano foydalanish yo`libilan ishlab chiqarish komplekslarini rivojlantirishning muammolarini majmuali o`rganishga yo`naltirilgan ilmiy tadqiqot ish xisablonadi. Avtor tamonidan tadqiqot ishida quyidagi masalalar ishlab chiqildi:

- Qo`yi Amudaryoda chiqarish kompleksining rivojlanishining tarixi bosqishlari o`rganildi;
- Qo`yi Amudaryoda kompleksining rivojlanishiga tabiiy sharoit va resurslarning tasiri o`rganildi;
- Qo`yi Amudaryoda kompleksining rivojlanishiga tasir ko`rsatuvchi faktorlarni aniqlandi va ularini samarali foydalanish yo`llari uganildi;
- Agrosanoat komplekslarini rivojlantirishda tuman aholisining, mehnat resurslarining roli aniqlandi;

- Qo`yi Amudaryo agrosanoat komplekslarining joylashishi o`rganildi va uning ayrim saxalorini rivojlantirishga ta`sir qiluvchi muammolari aniqlandi;
- Qo`yi Amudaryoda agrosanoat komplekslari bilan bog`liq bo`lgan muammolarni echish yo`llari belgilandi.

V.Ishning amaliy ahamiyati: Tadqiqotning natijalari ishlab chiqarish komplekslarini joylashtirishda, rivojlantirishda, agrosanoat komplekslari bilan bog`liq bo`lgan muammolarni echishda davlat va nodavlat korxonalar, shuningdek Qo`yi Amudaryo miqyosidagi tashkilotlarga amaliy yordam sifatida xizmat qiladi.

VI. Malakavi bitiruv ishining tarkibi kirish, ush bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ruyxati va qo`chimshalar bilan iborat.

**I-BOB. SHIMOLIY G'ARBIY O'ZBEKISTONDA AGROSANOAT
MAJMUASINING RIVOJLANISHIGA TABIIY VA IQTISODIY
SHAROITLARINING TASIRI**

(Quyi Amudaryo misolida)

**1.1. Quyi Amudaryo tabiiy sharoiti va uning agrosanoat majmuasi
tarmoqlarining rivojlanishiga tas'iri**

a/. er resurslari va ulardan qishloq xujalik tormaqlarida foydalanish. Quyi Amudaryo regionini dunyodagi eng yirik saxrolar Qizilqum va Qoraqum chullari orasidagi Amudaryoning allyuvial yotkiziklaridan tarkib topgan unumdor polosani egallab, qishloq xujalik soxalarida foydalanish uchun yaroqli katta er-suv resurslariga ega. Lekin bu zonada erni faqat quldan sug'orish asosidagina qishloq xujaligida foydalanishga buladi. Janubiy Orolning qishloq xujaligida yaroqli barcha sug'oriladigan ekin maydonlari Tuyamuyin va Taxiatosh gidrouzellari ta'sir etadigan zonada joylashgan. Bu zonaning administrativ rayonlar chegarasida aniqlangan er fondi 24,5 mln. gektarni tashqil etib, bu butun Markaziy Osiyoning 6,5% xududiga tug'ri keladi (jadval-1).

Jadval-1

**Quyi Amudaryoning administrativ rayonlarida er fondining kategoriyalar
buyicha taksimlanishi (1. 01.2014 yilgi ma'lumot buyicha)**

Kursatkichlar	Mintaqa bo'yicha jami, ming ga.	Jumladan		Quyi Amudaryo mintaqasiga, % xisobida	
		Xorazm viloyati	Korakalpogiston Respublikasi	Xorazm viloyati	KR
1. Qishloq xujalik korxonalar va xujaliklari ixtiyoriy erlar	7633,5	812,9	6820,6	10,6	89,4
2. Qishloq xujaligida foydalanadigan erlar, jumladan	4890,8	577,4	4313,4	11,8	88,2
Surishga yaroqli er fondi	1985,0	375,0	1610,0	18,8	81,2
Kamishzorlar va yaylovlar	4319,3	346,3	3973,0	8,1	91,9
Kup yillik daraxtlar maydoni	14,3	12,0	2,3	84,0	16,0

Tuyamuyin va Toxiatosh gidrouzellari ta'sir qiluvchi xonasida joylashib, qishloq xujaligida yaroqli foydalaniladigan erlar xajmi 12,1 mln. ga teng. Shuning faqat 2,9 mln. gektari yoki, 24,4% i surumga yaroqli erlar, qamishzorlar va

yaylovlar esa 9,1 gektar yoki 75,4%ni egallaydi. Qishloq xujaligiga yaroqli erlarning bunday tartibda bo'lishi, bu zonaning tabiiy iqlim sharoitiga bog'liq bulib, kupchilik xududini qumliklar egallaydi. Tuyamuyin gidrouzeli ta'sir qiladigan zonada qishloq xujaligiga yaroqli 4,7 mln. gektar er fondi bulib, shuning 810,0 ming gektari, yoki 17,0%i surumga yaroqli erlarga kiradi. Qamishzorlar va yaylovlar 35,4% maydonni egallagan. Taxiatosh gidrouzeli ta'sir qiladigan zonada qishloq xujaligiga yaroqli 5,2 mln. gektar er fondi bulib, shundan surumga yaroqli erlar 45,4%ni egallaydi. Bu zonada sug'oriladigan erlarni kengaytirish uchun katta imkoniyatlar bor. Tuyamuyin va Taxiatosh gidrouzeli ta'sir qiladigan zonada kup yillik daraxzorlarning umumiy maydoni 23,4 ming gektarni egallab, qishloq xujaligiga yaroqli er fondining faqatgina 0,2%ni tashqil etadi.

Xozirgi vaqtda Taxiatosh va Tuyamuyin gidrouzeli ta'sir qiluvchi zonada sug'orib ekiladigan ekin maydonlarining xajmi ortmoqda. Faqat Tuyamuyin gidrouzeli ta'sir qiladigan zonada sug'orib ekiladigan qishloq xujalik ekin maydoni 610,7 ming gektarni tashkil qiladi, Taxiatosh gidrouzeli zonasi 400,3 ming gektar er sug'orib ekiladi. Shunday qilib, xozir er fondining 34%dan ortiqrogi qishloq xujaligida foydalaniladi.

Agar Quyi Amudaryoning administrativ rayonlar buyicha tadqiq qilingan surumga yaroqli er fondini 2,9 mln. gektar deb xisoblasak, shuning katta bir qismi Taxiatosh gidrouzeli zonasida joylashgan.

Tuyamuyin va Taxiatosh gidrouzeli zonasi da surumga yaroqli ekin maydonlarining konturini quyidagicha xarakterlashga buladi (jadval-2).

Jadval-2

Surumga yaroqli er fondi va uning joylashuvi

Administrativ rayonlar va gidrouzellar	Surimga yarakli er fondi ming. ga	% xisobida
1. Tuyamuyin gidrouzeli ta'sir kiluvchi zonada , jumladan:	810,0	27,5
Xorazim viloyati	375,0	42,3
Korakalpoqiston Respublikasi	200,0	24,7
2. Taxiatosh gidrouzeli ta'sir kiladigan zonada , jumladan:	2138,0	72,5
Korakalpoqiston Respublikasi	1410,0	65,3
Jami:	2948,0	100,0

Jadvalda kursatilganidek Taxiatoş gidrouzeli ta`sir qiladigan zonada 2,1 mln. gektar surumga yaroqli er fondi bulib, bu umumiy surumga yaroqli er fondining 72,5% ini tashqil qiladi. Demak, Taxiatoş gidrouzeli zonasida surumga yaroqli erlar kup joylashgan.

Xozirgi vaqtda Quyi Amudaryoning administrativ rayonlarida barcha ekin maydoni 1011,2 mln. gektarni tashqil qiladi, bu surumga yaroqli erning 35%i degan suz. Ayrim yillar ichida ekin maydonlarining usish dinamikasini quyidagi 3-jadvaldan ko`rishga bo`ladi

Jadval-3

**Quyi Amudaryo mintohasida ekin maydonlarining strukturasi.
(2013 yilgi ma`lumot buyicha).**

	Ming ga	% xisobida
1. Paxta	237,8	38,2
2. Donli ekinlar	201,6	28,2
3. Poliz va bog ekinlari va kartoshka	42,1	4,2
4. em-xashak ekinlar	139,7	22,4
Jami:	621,2	100,0

Yuqarida kursatilganidek, 25 yil ichida ya`ni 1970-1995 yillar ora-ligida ekin maydonlarining xajmi 1970 yillardagi 447,9 ming gektardan 1995 yilgacha 1mln. 11,2 ming gektarga yoki 523,3 ming gektarga kupaydi. Shuning ichida Tuyamuyin gidrouzeli ta`sir qiladigan zonada 1970 yilga kelib, 307,4 ming gektardan 1995 yilga kelib 610,7 ming gektarga kupaysa, Taxiatoş gidrouzeli ta`sir qiladigan zonada 170,5 ming gektardan 1995 yilga kelib 400,5 ming gektarga kupaydi. Shunday qilib xozirgi kunlarda Taxiatoş gidrouzeli zonasida ekin erlarining maydoni 400,5 ming gektarni ya`ni surumga yaroqli erlarning 13%igina foydalanilmoqda. Bu surumga yaroqli er fondining 57,7%ini tashqil qiladi. Bu va boshqa ma`lumotlar Taxiatoş gidrouzeli zonasida xanuz foydalanilmayotgan surumga yaroqli er fondining kup ekanligini kursatadi. Ekin maydoni tarkibini taxlil qilganda, paxtachilikka 43%i tug`ri keladi.

Paxtachilikdan keyin ekin maydonining xajmi buyicha yuqori ulushni donli ekinlar egallaydi va ular barcha ekin maydonlarining 38,2%ini tashkil etadi. em-xashak ekinlari umumiy maydonning 139,7 ming gektarini yoki 22,4%ini

egallaydi. Tuyamuyinva Taxiatosh gidrouzellari zonasida ekin erlarining maydonini yanada kengaytirish suv resurslarini kupaytirish va undan oqilona foydalanish yuli bilan amalga oshiriladi. Qushimcha ekin maydonlari buz erlar xisobidan kengaytirilmoqda. Amudaryo xavzasida er-suv resurslaridan foydalanishning umumiy sxemasining ekinishiga (Tojikiston, Turkmaniston va Uzbekiston Respublikalari orasida) bog`lik Surxondaryo, Buxoro, Kashkadaryo, Chorjou, Xorazm viloyatlarida sug`orma ekin maydonlarini kupaytirish ishlari bekor sur`atda olib borilmokda. Shuningdek, Tuyamuyin va Taxiatosh gidrouzellarining qurilishi bilan Quyi Amudaryoda sug`oriladigan maydonlar 1011,2 ming gektarga etkazildi, yoki bu 1970 yilga nisbatan 2,3 xissa kupaydi. Sug`orib ekiladigan ekin maydonlari Xorazm viloyatida xam kengaytirildi. Buz erlar xisobiga Turtkul, Beruniy, Ellikkala tumanlari xududidan janubiy Xorazm viloyatining massivlarida h m yangi paxtachilik xujaliklari tashkil etildi. Sug`orma dexqonchilikni rivojlantirish uchun yaroqli erlar Taxiatosh gidrouzeli zonasida ancha kup. Bu erda Qoraqalpog`iston Respublikasining Qizketgan va Suenli kanallari zonasida bir qancha rayonlari kiradi.

Quyi Amudaryoning er fondining tarkibida kamishzorlar, butazorlar yaylovlar xam kup maydonlarni egallaydi. Ularning umumiy maydoni 9 mln. 103 ming gektarga teng. Shuning 3973 ming gektari Qoraqalpog`iston Respublikasi, qolgan 346 ming gektarga yaqini Xorazm viloyatlarining adminstrativ xududlarida joylashgan. Xisobga olingan yaylovlar juda kup maydonni egallaydi. Shundan faqat Ustyurtdagi tabiiy utloqlar 7 mln.1 gektardan ortiqroq. Demak,Ustyurtning tabiiy utloqlarini xalq xujaligi soxasida foydalanishga qushish va uning xosildorligini oshirish, faqatgina shu zona xisobidan quylarning sonini 1,1 mln. boshga kupaytirishga imkon beradi. Yoki Qoraqalpog`istonni kelajakda eng yirik quy chorvachiligiga ixtisoslashgan rayonlarning biriga aylantirishga, xatto Qarshi, Qorakul dalalarini yirik paxtachilik zonasiga aylantirish rejalarini echishga buladi.

Quyi Amudaryo administrativ rayonlari buyicha xisobga olingan yaylovlar xajmi Zaunguz Qoraqumi, Qizilqum va Ustyurtni qushib xisoblaganda 16,6 mln.

gektarga teng. Lekin bu yaylovlar em-xashak resurslarining uzlashtirilishida yuborilgan kamchiliklar va sug`orish bilan bog`lik xalq xujaligida foydalanishga qushilgani yuk. Ayrim rayonlar buyicha chulli yaylovlarning geografik tarqalishi va uning em-xashak zapaslarini quyidagi ma`lumotlardan kurishga buladi.

Jadval-4

Quyi Amudaryo mintohasida chul yaylovlarining geografik tarkalishi va undan foydalanishning xozirgi darajasi

Zonalar	em-xashak zaxiralari, ming tonna	Quylarni saqlash imkoniyati, ming bosh xisobida	Xozir bokilayot. quy-lar bosh soni, ming bosh	Yaylovlardan foydalanishning xozirgi darajasi, %
Qizilkum	3252,1	1088,0	1119,7	55,8
Zaunguz qoraqumi	4914,4	540,0	383,0	70,9
Ustyurt:	1100, 0	1200,0	157,9	13,2
Jami:	9266,5	2828,0	1660,6	58,7

Jadvalda berilgan ma`lumotlarga kura Qoraqalpog`istonning Qizilkum yaylovlarida 3,2 mln. gektar maydonni egallab, uning mol bokishga yaroqlilik imkoniyati xammasi bulib 55,8% idan foydalanilsa, Zaunguz Qorakumining mol chorvachiligi uchun yaroqli em-xashak zaxiralaridan foydalanish darajasi faqat 70,9% ni, Ustyurt yaylovlari esa 13,2 protsentni tashqil qiladi. Ustyurt yaylovlarining mol chorvachiligi uchun yaroqli erlari xammasi bulib 4,7% idangina foydalanilmoqda. Shunga muvofik yaylovlarni sug`orish va uning em-xashak zaxiralarini boyitish kun tartibidagi dolzarb muammolar qatoriga kiradi.

1.2. Quyi Amudaryoning agroiklim sharoiti, Suv resurslari va irrigatsiya tarmoqlariga tarif hamda undan qishloq xujaligi sohalarida aqilona foydalanish

a/. Agroiklim resurslari. Quyi Amudaryoning er yuzasi tekisligi va materikning ichkarisida joylashuvi rayonga qish oylarida shimoldan sovuq xavo massalarining tarqalishiga kuchli ta`sir qiladi. Shunga bog`liq rayonning iqlimi keskin kontinental bulib xisoblanadi. Yillik xarorat uzgaruvchan bulib, yogin-sochin mikdori kam. Agar, bir mavsumda yogin-sochin kam bulsa, u ikkinchi bir mavsumda kup yogadi. Xavo xarorati dexqonchilikni rivojlantirishga va qishloq xujalik ekinlarining xosildorligini orttirishga ta`sir qiluvchi asosiy omillarning biri

xisoblanadi. Muynoqda xavoning urtacha yillik xarorati 10,6 gradus bulsa, Urganchda 12,5 gradusga teng. Qoraqum va Qizilqum tomonidan issiq xavo tarqalishi bilan martning dastlabki un kunligidan boshlab xarorat yuqorilay boshlaydi. Ayniqsa yozda xavoning urtacha dekadalik natijali xarorati kuzatiladi va aprelning dastlabki un kunligida xavo intensiv turda yuqorilaydi. Aprelda Turtkulda urtacha xarorat 14,3 gradusga, Urganchda 14,1 gradusga, Toshovuzda 13,2 gradus, Muynoqda 8,3 gradusga teng, Nukusda 13,1 gradusni tashkil qiladi (jadval-5). Quyi Amudaryo administrativ rayonida yozda ob-xavo ancha barkaror buladi, issiklik ancha kup. Markaziy Osiyoning boshqa rayonlari kabi yoz oylari juda issik. Iyulda Urganchda urtacha xarorat 28,5 gradus, Turtkulda 28,2 gradus, Toshovuzda 28,1 gradus, Nukusda 27,1 gradus, Muynokda 26,3 gradusga teng. (5-jadval). Vegetatsiya davrida natijali xarorat summasi paxta, sholi va boshka issiksevar ekinlarni ustirish va xosil etishtirishga imkon beradi. Lekin shunday bulsa xam xavo va er tez quriydi, suv oydinlarida, irrigatsiya setlari, kollektor va drenaj sistemalarining bug`lanishi ortadi. Vegetatsiya davrida janubiy zonada 203 kun, shimoliy zonada 183 kun issiq buladi. Bu rayon xududining kenglik buyicha shimoldan janubga qarab chuzilib yotishiga bog`lik vegetatsiya davrida termik resurslardan samarali foydalanish orkali paxta, sholi, makka, juxori, uzum, qovun va issiq sevar ekinlarni ustirish va xosil olish uchun etarli.

Jadval-5

Quyi Amudaryoning agroiklim resurslari

Meteo stantsiya	Xavoning urtacha xarorati			Bir yillik xarorat	Vegetatsiya davri uzoq-gi kun xisda	Natija. xarorat summasi S	Sovuk tushadigan kunlar		Yoginsochinning yillik miqdori, mm
	Yanvar	Aprel	Iyul				Baxorgi oxirgi sana	Kuz sana	
Turtkul	4,9	14,3	28,2	11,8	202	2258	3.04	25.10	82
Urgench	5,1	14,1	28,5	12,5	203	2199	27.04	27.10	96
Toshxovuz	5,3	13,8	28,1	11,6	201	2173	3.04	23.10	86
Nukus	6,9	13,1	27,1	11,6	192	2140	5.04	18.10	108
Chimboy	7,6	11,9	26,0	10,3	188	1961	6.04	12.10	112
Kungirotd	7,1	11,5	28,8	10,5	186	1914	8.04	12.10	109
Muynok	7,4	8,3	26,3	10,6	179	1037	10.03	8.10	111

Janubiy rayonlarda (Urganch, Turtkul, Toshovuz) natijali xaroratning yillik yigindisi 2199-2258 gradus bulsa, shimolda (Muynok) 2037 gradusga teng, ya`ni

Amudaryoning quyilish joyidagi (janub va shimol) rayonlarda paxtachilikni rivojlantirishga buladi. Kup yillik ma`lumotlarga karaganda (1950-1989 yy), janubiy rayonlarda dastlabki baxorgi sovuk tushishi taxminan 1-3 aprelga, shimolda 10-12 aprelga tugri keladi. Aprelning ikkinchi yarmida baxorgi sovuq kutiladi. Bu guza va boshqa qishloq xujalik ekinlari xamda mevali daraxtlar uchun xavfli. Baxorgi sovukning xavfli darajasi uning tushish vakti va muddatiga, shuningdek usimliklarning usish xolatiga bog`liq buladi. Baxorgi sovuq 2-4 kun, ba`zan undan xam kup davom etishi mumkin.

Sovuq kunlar bilan birga yogin-sochin kuproq bulsa, bunday sharoitda yangi nixollar va kurtaklar uchun juda xavfli. Ayrim yillarda shunday xodisalar takrorlanib, qishloq xujalik ekinlarining ancha maydonini qayta ekishni talab qiladi. Erta tushadigan kuzgi sovuk 23-sentyabrda (1996-yil) va eng kech tushadigan sovuk 18-20 sentyabrda (1997-yil) buldi. Quyi Amudaryo xududlarida vegetatsiya davrining xaraterli xususiyati shundan iborat, aprelning dastlabki un kunligida xavo ba`zan issiq, ba`zan sovuq buladi. Ikkinchi un kunlikdan boshlabgina ob-xavo barkarorlashadi. May va avgustda xavoning yuqori xarorati va unga qushimcha sug`orish ishlari qishloq xujalik ekinlarining usib rivojlanishiga yaxshi sharoitlar yaratib beradi.

Chulli qumli rayonlarda xavoning xarorati sug`orib ekiladigan rayonlardan ancha farq qiladi. Shu sababdan yozgi issiq boshlanishi bilan bu erda usimliklarning rivojlanishi tuxtaydi. Amudaryoning quyilish joyidagi kuz fasli oktyabrning ikkinchi un kunligidan oxirigacha qurg`oq va issiq buladi. Oktyabrda shimoliy zonada (Qungirotda) urtacha xarorat 9,65 gradus, janubiy zonada (Urganchda) 11,3 gradus buladi. Qishda arktik sovuq xavo massalarining va sibir antitsiklonlarining ta`sirida, ayniqsa shimoliy zonada xavoning xarorati ancha pasayadi. Yanvarda Muynoqda urtacha xarorat 7,4 gradus, Nukusda 6,9 gradus, Urganchda 5,1 gradusga soviydi. Qish oylarida qor juda kam yogishiga bog`liq dexkonchilik bilan shug`ullanadigan zonalarda er muzlashi 0,3-0,6 metr chukurlikkacha etadi. Janubiy Orolde xukmronlik qiladigan shamol sharqiy shamol xisoblanadi. Shamolning urtacha tezligi janubiy zonada sekundiga 8-9 metr,

shimoliy zonada sekundiga 4-5 metr ga teng. Baxor oylarida sug`orib ekiladigan zonalarda shamolning tezligi sekundiga 10-15 metr ga etadi.

Janubiy Orol xududi Markaziy Osiyodagi eng qurg`oq rayonlardan hisoblanadi. Yogin-sochinning yillik miqdori 79-100 mm ga etadi. Bu shu rayondagi bug`lanish jarayonidan 18-19 marta kam. Xar mavsumda yogin-sochin miqdori xar-xil buladi. Yil davomidagi yogin-sochinning 40% i deyarli baxorda, 20-25%i kuzda, 30-35%i qishda, 10%i esa yoz oylarida yogadi. Shu sababdan yogin-sochin qishloq xujalik ekinlarining usib rivojlanishiga unchalik ta`sir qilmaydi. Ularni ustirib tarbiyalash bilan bevosita bog`liq. Baxorgi yogingarchilik va ochiq xavo dexqonchilikda qotqoloq paydo bulishiga olib keladi. Bu nixollarning usib chiqishini kiyinlashtiradi. Juda issiq va qurg`oq iqlim sharoitida ekiladigan dexqonchilik uchun xavoning namligi katta ahamiyatga ega. Janubiy Orol xududida xavoning namligi Orol dengizining, Amudaryo sug`orish kanallarining, kollektor-drenaj sistemalari, kullar va sug`orib ekiladigan ekinlar ta`sirida paydo buladi. Xavoning urtacha yillik namligi shimoliy zonada 63-67%, janubda 53-60% atrofida. Qishda xavo ancha nam bulib, 70-85% atrofida buladi. Xavoning yuqori xarorati xaddan tashqari bug`lanish va zax suvlarning yaqin bulishi tuzning intensiv yigilishiga olib keladi. Bu sug`orib ekiladigan ekin maydonlarining meliorativ xolatini saqlash uchun kollektor-drenaj setlarini qurishni talab qiladi.

b/. Quyi Amudaryoning suv resurslari va irrigatsiya tarmoqlariga tarif hamda undan qishloq xujaligi sohalarida aqilona foydalanish yo`llari

Quyi Amudaryoning administrativ rayonlarining asosiy suv manbai Amudaryo xisoblanadi. Amudaryo dunyodagi eng baland Xindikush va Pomir tog`laridan boshlanib, Vaxandaryo va Panj kushilganidan keyin uzining 82-83% yillik suv oqimini paydo qiladi. Kup yillik ma`lumotlarga qaraganda Amudaryoning yillik suv oqimi uning urta va quyi bulimida 38-40 mlrd kub metrni tashkil etib, shundan xar yil sayin sug`orish uchun 20-21 mlrd kub metr sarf etiladi. Yillik sug`orishning qolgan qismi Orol dengizi va Amudaryo del`tasida

joylashgan kullarni suv bilan ta'minlashga, ya'ni bir qismi bug'lanishga sarf buladi.

Sug'orma dexqonchilik uchun sarflanadigan 20-21 mlrd kub metr suvning 9 mlrd. kub metrga yaqini Qoraqalpog'istonning dexqonchilik sohalarida foydalaniladi. Janubiy Orolning suv manbalari qishloq xujaligi ishlab chiqarishni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Shu sababdan Quyi Amudaryo administrativ rayonlari sharoitida qishloq xujaligini rivojlantirishning asosiy sabablaridan biri erlarni sug'orish va melioratsiya soxalarini qayta ta'mirlashni talab etadi. Shu sababdan Amudaryo xavzasida irrigatsiyani rivojlantirish buyicha amalga oshirilgan amaliy tadbirlar va xokimiyat tomonidan chiqarilgan qarorlar asosida Janubiy Orolida sug'orma dexqonchilikni rivojlantirishga katta ahamiyat berildi.

Xozirgi vaqtda bu zonada 1011,2 ming ga er sug'orib ekiladi. Bu erlarda paxta, galla, sabzavot va poliz ekinlari, bogdorchilik va uzumchilik, tut daraxtlari ustiriladi. Keyingi yillarda amalga oshirilgan katta suv xujalik dasturlariga mos, Quyi Amudaryoning administrativ rayonlarida xalq xujaligi soxalarini, shu jumladan qishloq xujalik ishlab chiqarishini rivojlantirishining keng rejalari ishlab chiqildi va amalga oshirildi.

Quyi Amudaryoning administrativ rayonlarida sug'orma dexqonchilik soxalarini rivojlantirish uchun yirik suv xujalik ishlari bitkazildi. Magistral sug'orish kanallari foydalanishga berildi. Avvalgi chigir bilan sug'orib dexqonchilik qiladigan uzbek, qoraqalpoq va turkman xalqi injenerlik tipdagi magistral kanallarga ega buldi. Ularning suv beruvchi sagalari oddiy tipdan injenerlik tipda tuzilgan soorujenalarga ega buldi. Avvalgi toshdan, yogochdan, somon va tuprokdan qilingan sag'alar mexanik regulyatorlar bilan almashtirildi.

Eskirib qolgan sug'orish inshootlari, kanallar yangidan barpo qilindi va beton konstruktsiyadan iborat tarnovlarga ega buldi.

Quyi Amudaryoning administrativ rayonlarida juda qadimdan foydalanib kelinayotgan kupgina sug'orish setlari yirik-yirik magistral kanallar bilan almashtirildi va sug'orma dexqonchilik talablariga javob beradigan xolda yangidan qurildi. Sug'orish setlaridan foydalanishni tartibga solish, sug'orish sistemalarining

tarnovlarini qayta qurish, ularni birlashtirish yangidan qurilgan Qizketgan, Suenli, Paxtaarna, Toshsga, Qilichniyozboy, Mangitarna, Kipchokarna, Oktyabrarna, Urgencharna, Shovot, Shoxsanam, Sovetyop, Jumabaysaga, Gazovot kanallarining foydalanish koefitsenti yaxshilandi. Bu asosan irrigatsiya va melioratsiya ishlari xisoblanib, davlat tomonidan chiqarilgan xarajatlarning ancha kupayishiga sabab buldi. Faqatgina 1965-95 yillarda Quyi Amudaryoning administrativ rayonlarida irrigatsiya va melioratsiya ishlariga sarflangan mablag`lar 19,7 mln. sumdan 434,2 mln. sumga yoki deyarli 4 marta kupaydi. Suv xujaligini rivojlantirish uchun kup miqdorda mablag` ajratish, injenerlik tipda irrigatsiya sistemalarini tuzishga va kelajakda sug`orib ekiladigan dexqonchilikning mustaxkam moddiy bazasining asosini yaratishda xizmat qiladi.

Bu mablag`larning kupchiligi melioratsiya ishlarida foydalanilmokda. Xozirgi vaqtda kollektor-drenajlarning uzunligi 20,4 ming km ga etdi, yoki xar bir gektar ekin maydoniga 23-37 m ga tug`ri keladi.

Quyi Amudaryo xududida er osti grunt suvlarining minerallashuvi va tuproqning shurlanishi Markaziy Osiyoning boshka rayonlariga nisbatan ancha yuqori. Bunday xolat kollektor-drenaj tarmoqlari qurilishining orqada qolishining va mavjud drenajlardan nourin foydalanish natijasida paydo bulmoqda. er osti grunt suvlarini sug`arish zonasining ozgina vaqt mobaynida tez chiqarib turishi uchun 1 ga ekin maydoniga kamida 40-45 metrdan kollektor-drenaj tarmoqlari qazilishi lozim. Lekin, Quyi Amudaryo zonasida meliorativ tarmoqlarning uzunligi xozircha gektariga faqat 27-29 metrdan oshmoydi. Bulardan tashqari xozirgi vaqtda ishlab turgan meliorativ tarmoqlarning ancha qismini qum bosib, kollektorlarni ishdan chiqarmoqda, bu uz navbatida tuproq qatlamining xanuz tulik urganilmaganligi natijasida ruy bermoqda. Natijada xatto yaqinda foydalanishga berilgan kollektorni qayta ta`mirlashga tug`ri kelmoqda.

Yangi erlarni uzlashtirish va barcha ekin maydonlarini qayta tartibga keltirish buyicha oldimizda turgan katta vazifalarni amalga oshirish tadbirlari birinchi navbatda fan va tajribalarga asoslanib ishlash sababli proektlarga bevosita bog`lik. Shunday qilib, Quyi Amudaryoda joylashgan barcha irrigatsiya sistemalari

Tuyamuyin va Taxiatosh gidrouzellaridan suv oladi va qishloq xujalik tarmoqlarini suv bilan ta`minlaydi. Lekin, qishloq xujalik maxsulotlariga bulgan talabning ortishiga bog`lik suvdan unumli foydalanish va sug`orish sistemalarining foydali koeffitsentini yuqorilatish masalalarini keltirib chiqarmoqda. Bu birinchidan sug`orib ekiladigan ekin maydonlarining ortishiga bog`lik ekin maydonlarining shurlanishiga, maxsus suvdan foydalanish rejimini ishlab chiqishni talab qilmoqda. Shunga muvofiq sug`orish sistemalariga iktisodiy-geografik jixatdan taxlil qilish va sug`orib ekiladigan dexqonchilikning samaradorligini orttirish kun tartibidagi asosiy masalalarga aylanishi zarur. Sababi kupchilik sug`orish sistemalaridan foydalanish koeffitsenti 0,56 dan ortmaydi. Shu sababdan sug`orish sistemalarini uzoq oralikka etkazish bilan birga ularning yokalarini betonlash va izolenta bilan ta`minlash katta axamiyatga ega. Lekin, Quyi Amudaryoning administrativ rayonlarida betosh tushalغان sug`orish sistemalari kam.

Xozirgi vaqtda Quyi Amudaryoda 14 dan ortiq yirik sug`orish sistemalari qurilgan, shulardan 9 tasi Amudaryoning chap qirg`og`ida, qolgan 5 tasi daryoning ung qirg`og`gida ishlab turibdi. Amudaryoning chap tomonida joylashgan yirik irrigatsiya sistemalariga Toshsga, Pitnak-Arna, Urgench-Arna, Qilichniyozboy, Qipchok-Buzsuv, Sovet-yap, Suenli, Ravshan va Muynoq kanallari, ung tomonida joylashgan sug`orish sistemalariga Paxta-Arna, Nayman, Beshtam, Nazarxan va Qizketgan kanallari kiradi. Yuqoridagi Amudaryoning chap tomonidagi sug`orish sistemalarining sug`oradigan ekin maydonlari 544,2 ming ga ni tashqil etadi. Shu zonada respublikalararo sug`orish sistemalarining uzunligi 350 km. ga yaqin. Shulardan faqatgina Toshsga sug`orish sistemasi Xorazm va Toshxovuz viloyatlari xududining 200 ming ga ekin maydonini suv bilan ta`minlaydi. Sagada sekundiga suv utkazish imkoniyati 280 kub metr ga teng. Sug`orish sistemalarining xar biriga quyidagicha iqtisodiy-geografik ta`rif berishga buladi.

Pitnak-Arna-1936-yili ishga tushirildi. Kanalning uzunligi 6 km. ga teng. Bu sistema qadimgi uyik bosib yotgan bir necha kichkina kanallarni birlashtirish yuli bilan qurildi, bunga misol qilib, Pitnak stantsiyasi yonidagi qurib qolgan

kanallarning 17 uzanini aytishga buladi. Pitnak-Arnaning sagasiga yirik regulyator urnatilib, qayta ta`mirlandi. Uning maksimal suv ajratishi sekundiga 5 kub metrga teng. Pitnak-Arnaga qushimcha 5 saga urnatilib, ularning xar birining suv taqsimlash imkoni sekundiga 0,8-2 kub metrga etadi. Kanalning foydali ish koeffitsenti 0,57.

Toshsaga- bu janubiy Xorazmda eng yirik sug`orish sistemasi bulib, u Toshsaga magistral kanali va yana qushimcha Shovot, Polvon, Gozovot tarmoqlaridan iborat. Toshsaga magistral kanali 1940-yillari Xorazmda ishlab turgan eski Polvon, Gozovot, Shovot kanallarini birlashtirish yuli bilan qurildi. Amudaryo suvining bekarorligiga bog`liq, Toshsaga sistemasining sagasi uchta asosiy soorujenie asosida tuzildi. Ularga sekundiga suv taqsimlash imkoni 202,5 kub metrga teng. Eski Toshsaga sagasi sekundiga suv taqsimlash imkoni 89 kub metrlik yangi Toshsagaga qushimcha suv utkazadigan sekundiga suv utkazish imkoniyati 30-210 kub metrlik Tuyamuyin kanali xisoblanadi. Toshsaga sistemasiga suv kuprok talab qilinadigan davrdagi talabni xisobga olib, eski qushimcha suv etkazib beradigan Bayramsaga, Mashinjargan, Qaramazisaga kanallari xam saklangan. Bu baxorgi yozgi davrda qishloq xujalik ekinlarini chayib sug`orish davrlarda foydalaniladi. Kanalning boshlanish joyini loykadan saqlash maqsadida ikki tomondan 15-20 metr balandlikda tozalash ishlari yuritiladi. «Xorazm del`talik boshkarma» muassasasi ma`lumotlariga kura, ayrim vaqtlarda 2000 kub metr tuproq qazish ishlari amalga oshiriladi. Toshsaga kanala uzining 34 chi km da Shovot, Polvon, Gozovot shoxobchalariga bulinadi va shu erda sekundiga suv utkazish imkoniyati 8 kub metr bulgan Xonka kanali boshlanadi. Shovot kanali Toshsagadan boshlangan erda unga 1 metr yuqoridan quyadigan uzunligi 14,6 km bulgan qushimcha suv etkazuvchi Bayramsaga, Mashinjargan, Karamazisaga kelib qushiladi va Shovot kanali 150 km masofaga suv etkazib beradi. 42 chi km. da Shovot kanali Paxtakor, Xudoychi, Kasayop, Dovdanyop va Yarmish kanallariga suv bulib beradi. Bu Toshovuz viloyati xujaliklarini sug`orishga ishlatiladi. Shovot kanali 78 chi km. da suv yguvchi soorujenie yordamida Qishloqyop, Abdolyop, Kamishkon kanallariga 99 chi km da Toza-

Garrov, Kunya-Garrov, Gunya-Yarmish kanallariga suv beradi. Qolgan ortiqcha suv Dovdan kollektoriga yuboriladi. Shovot kanalining eng sunggi 126 chi km. da xujaliklararo Kazaxyop kanali suv oladi.

Polvon-Gozovot-sug`orish sistemasi respublikalararo axamiyatga ega bulib, uning uzunligi 34 km. Bu kanal avvalgi Povon kanali asosida 1940 yillarda qurilgan. Polvon-Gozovod kanali Kushkupir, Xiva tumanlarini va Toshovuz viloyatining paxta rayonlarini suv bilan ta`minlaydi. U 67 km.lik masofada tugaydi. 1969 yili Polvon-Gozovot kanalining boshlanish joyida yangi qurilma urnatildi va sekundiga suv utkazish imkoniyati 12 kub metr ga oshirildi. Bu Gozovot (47 metr kub sekund), Polvon (50 m kub s) va katta Keneges (16 m kub s) kanallariga suv taqsimlashga yul ochadi. Shu erdan boshlab Polvon kanali 18 km masofaga suv etkazib, sekundiga suv utkazish imkoniyati 10 kub metr bulgan Okyop (3 metr kub s), Pirnaxoz(1metr kub s), Pishkanak (2metr kub s), Xorasan (4metr kub s), Gaukyop kanallariga suv beradi.

Gazovot sugorish sistemasi-1940 yilda qurilgan, uzunligi 88 km. ga teng. Kanal 36 km. masofada suv oqimini tezlatish maqsadida 1,5 metr balandlikdan maxsus uskunalar bilan ta`minlangan va Uzbekyop, Tuyachi, Oxunboboev nomli tarmoqlarga bulinadi. Turkmaniston xududida 46,7 chi km. da suv yigadigan uskunalar orqali Qorauzak, Tozayop kanallariga suv etkazib beradi va Taxta rayonining xujaliklarini sug`oradi.

Respublikalararo axamiyatga ega Qilichniyozboy sug`orish sistemasi_ 59,2 ming gektar maydonga suv etkazib, Xorazm viloyatidan 18 ming gektar, Qoraqalpog`istondan 15 ming gektar va Toshxovuz viloyatidan 26 ming gektar ekin maydonlarini suv bilan ta`minlaydi. Bu sistema 1939-1942 yillarda qadimgi uzanidan Amudaryodan boshlanadigan Qilichniyozboy, Toksonarna, Yangiyop, Vaziryop va Qorakuz kanallarini birlashtirish orqali amalga oshirildi va boshlanish joyida injenerlik usuldagi asosiy regulyator urnatildi. Bu sekundiga 120 kub metr suv utkazish imkonini beradi.

Qilichniyozboy sug`orish sistemasi 7 chi km. masofaga etganda ikki shoxobchaga bulinadi. Birinchisi sekundiga 70 metr kub suv utkazish imkoniga

ega Kilichniyozboy, ikkinchisi sekundiga 37,5 kub metr suv utkazish imkoniga ega Gurlan shoxobchasi xisoblanadi. Kanal 43 chi km. masofasida Turkmaniston bilan chegarada maxsus suv saqlagich uskuna bilan ta`minlangan va shu erdan boshlab Turkmaniston xududini suv bilan ta`minlaydi. 1965 yillarda Qilichniyozboy sug`orish sistemasining boshlanish joyiga urnatilgan maxsus qurilmani degish yuvib ketishiga bog`liq, 1965 yilda Turkmengiporovodxozi loyixasi asosida Tozabas soorujeniesi qurildi va sekundiga 120 kub metr suv utkazish imkoniyatini berdi. Bu faqat Xorazm va Qoraqalpog`istonning qishloq xujalik tarmoqlarinigina suv bilan ta`minlab quymasdan, Toshovuz viloyatiga qarashli Boldimsiz va Gubadag tumanlariga sistemali turda suv etkazib beradigan buldi.

Sovetyop sug`orish sistemasi-Toshovuz viloyatining Kuna Urganch, Turkmanboshi tumanlarini suv bilan ta`minlab, sekundiga 30 kub metr suv utkazish imkoniyatiga ega. Yillik suv oqimi 1 mlrd. kub metr, bu sistema Toshovuz viloyatining shimoli-garbida joylashgan ikki tuman xududidan 92 ming ga. ga yaqin ekin maydonlarini suv bilan ta`minlaydi.

Xulosa shuki, Janubiy Orolning administrativ rayonlari, shu jumladan Qoraqalpog`iston Respublikasi kup er resurslariga ega. Uning xajmi uch administrativ tuman xududida 24,5 mln. ga ni tashkil etsa, shundan Amudaryo del`tasidagi xududlar 12,1 mln. ga ga teng. Lekin bu qishloq xujaligining ayniqsa, sug`orma dexqonchilik soxalariga, mol chorvachiligi va em-xashak etishtirish uchun yaroqli erlar tula uzlashtirilmayapti. Shuning xisobidan ekin ekishda foydalanilmayotgan erlar 1 mln. gekterni gina tashkil etadi. Bu uz navbatida suv resurslaridan oqilona foydalanish va qushimcha suv manbalarini topish kun tartibidagi asosiy masalalar qatorida turishi lozim.

Suenli sugorish sistemasi Amudaryoning chap kirgogida joylashgan Xujayli, Shumanay, Qanlikul, Qung`irot va Muynoq tumanlarini suv bilan ta`minlab, yil sayin 130 gekardan ortiq ekin maydonini sug`orishga sharoit yaratmoqda.

Suenli magistral sug`orish kanali Amudaryoning chap tomonida 2-5 km masofada oqib utgandan keyin uz yulida bir necha yangi qurilgan kanallarni xam

suv bilan ta`minlaydi. 1940 yildan 1974 yilgacha kanal injenerlik usulda yunaltirilgan regulyator orqali 1974 yildan boshlab Taxiatosh gidrouzeli ishga tushishi bilan tula injenerlik usulda suv bilan ta`minlashga utdi. Suenli kanali 42 km. masofagacha 1940 yildan boshlab ta`mirlandi, shu masofadan kuyirokda qazilgan Shumanay kanaliga xam suv beradigan buldi. 1971 yildan boshlab, Suenli kanaliga parallel qilib ikkinchi saga olindi, bu Taxiatosh qisnogidan quyirokda Amudaryoning chap tomoni buylab oqib kup suv bilan ta`minlaydigan buldi. Natijada Shumanay zonasidan keng mikdordagi ekin maydonlari qishloq xujaligida foydalanishga berildi. «Uzgidrovodxoz» muassasasining dasturida kursatilgan rejaga kura Suenli kanalining suv sarfi 250 metr kub sekundni tashqil etadi. Shunday qilib, keyingi ma`lumotlarga kura Suenli kanalining suv utkazish imkoniyati kupaydi.

Qoraqalpog`istonning janubiy tumanlarini sug`oradigan ***Paxtaarna sug`orish sistemasi*** Amudaryoning ung tarafida joylashgan Turtkul, Ellikkal`a, Beruniy tumanlari xududidan 79,7 ming ga ekin maydonlarini suv bilan ta`minlashni, kelajakda Paxtaarna kanali ta`sir qiladigan zonada sug`orib ekiladigan ekin maydonlari 145 ming gektarga kupaytiriladi. Shunday qilib, kelgusida Janubiy zona buyicha umumiy ekin maydoni 182 ming ga. ga kupayadigan buladi. Xisoblashlarga kura 1970 yildan 1995 yilgacha bulgan oralikda sug`orib ekiladigan maydon Paxtaarna va boshqa mayda kanallar sistemasi buyicha 83,8% ga kupaydi va suvdan foydalanish darajasi yaxshilandi. Lekin, Qoraqalpog`istonning Janubiy zonasi Ellikkal`a, Janbaskala, Kirkkizobod massivlari kelajakda sug`orma dexqonchilikni rivojlantarish uchun katta imkoniyatga ega. Shunga muvofik Janubiy zonaning sug`orish sistemalari buyicha Amudaryodan oladigan suvning sarfini kupaytirish katta axamiyatga ega. Shunga mos Paxtaarna sug`orish sistemasi bir qancha yaxshilandi. Daryodan olinadigan suv sarfi 70 metr kub sekunddan 100 metr kub sekundga kupaydi.

Kizketgan magistral kanali Qoraqalpog`istondagi eng yirik sug`orish sistemalari qatoriga kiradi va Nukus, Chimboy, Korauzak, Kegeyli, Taxtakupir va Buzatov tumanlari xududining 170 ming gektardan ortiq ekin maydonlarini suv

bilan ta`minlaydi. Qizketgan sug`orish sistemasi zonasida paxta maydonlarining kamayishi shu zonada joylashgan ayrim tumanlarda tuligi bilan g`allachilikka ixtisoslashuviga bog`liq buldi. Kelajakda sug`orib ekiladigan maydonlarning kupayishi asosan Amudaryo suvidan tulaligicha dexqonchilikda foydalanish rejalashtirilib, ma`lumotlarga kura bu zonada ekin maydoni 247 ming gektarga etkaziladi va sug`orish sistemalaridan foydalanish koeffitsentini oshirish va KZI ni iloji boricha takomillashtirish nazarda tutilmoqda.

Qizketgan kanali 1974 yillargacha plotinasiz ishladi. 1974 yildan boshlab Taxiatosh gidrouzeli qurilishi bilan injenerlik usulga utkazildi. Keyingi yillarda uzunligi 9 km. lik Kattagar kanaliga Kizketgan kanali tutashtirildi. Bu ikki tarmoq Qizketgan kanali sistemasi buyicha suvdan foydalanishni yaxshilashga yul ochdi.

Kizketgan sug`orish sistemasinang ung tomonidagi shoxobchasi Kuanishjarma degan nom bilan 83 km. masofani kesib utib, Qizilqum etagi orqali Qorauzak, Taztakupir va Kegeyli tumanlarining ayrim qismlarini suv bilan ta`minlaydi. Taxiatosh gidrouzeli ishga tushishi bilan kanalning suv sarfi dastlab sekundiga 245 kub metrni tashqil qildi, kelajakda esa 315 metr kub sekundga kupayadi. Bu loyixa eski yordamchi kanal bilan Kegeyli kanalini tutashtiradigan buldi. Shu va boshqa tadbirlar Qizketgan sug`orish sistemasi zonasida joylashgan xujaliklarning erdan foydalanish samaradorligini (KZI) oshirishga va sarf qilinayotgan suvni, unumdarli foydalanish orqali ekin maydonlarini kupaytirish va yiliga olinadigan qishloq xujalik maxsulotlarining miqdorini kupaytirishga imkon yaratishi so`zsiz.

1.3. Quyi Amudaryo ma`muri rayonlarida mexnatning rayonaro taksimlanishi va uning agrosanoat majmuasining shakillanishi va rivojlanishiga tasiri

Quyi Amudaryo regionida joylashgan Qoraqalpog`iston Respublikasi, Xorazm viloyati mexnatning rayonlararo taqsimlanishida yirik qishloq xujalik regionlar qatorida paxta, g`alla, qorakul terisi, jun, pilla maxsuloti, beda urugi va xar xil qovun navlarini etishtiradigan rayonlardan xisoblanadi. Xalq xujuligi soxalarining ishlab chiqarish majmuasidagi bu asosiy yunalish 1952 yillardan boshlab, Quyi

Amudaryoning transport iqtisodiy aloqalari yaxshi yulga quyilgandan keyin rivojlana boshladi. Qishloq xujuligi soxalarining ishlab chiqarish bazasi kengaytirildi, natijada paxtachilik va g`allachilik dexqonchilik-ning eng yirik ixtisoslashgan soxasiga aylan ochdi. Xozir rayon Markaziy Osiyo davlatlarida etishtirilgan paxta maxsulotlarining 14,7% dan ortigini, pillaning 8% ini, qorakul terisining 3,4%ini, sholining esa 50%ini, qoramol bosh sonining13%ini, sut maxsulotlarining 11,2% ga ishlab chikaradigan buldi.

Quyi Amudaryo regionni sug`orma dexqonchilik soxalarini, shuning ichida paxtachilik va sholichilik soxalarini rivojlantirish uchun katta tabiiy iqtisodiy resurs manbalariga ega. Regionning er-suv resurslari, asosan vegetatsiya davridagi serkuyosh kunlar qishloq xujalik ekinlarining tulik pishib etishishiga va undan mul xosil olishga imkoniyat beradi. Shu bois, iqtisodiy rayon xujaligi rivojlanishini va kelajagini belgilashda ishlab chiqarilgan maxsulotning tovarlik darajasiga e`tibor berish katta axamiyatga ega. Sababi tovarlik axamiyatga ega soxalar mexnatning rayonlararo taqsimlanishida qatnashib, mintaqada ishlab chiqarish soxalarining ixtisoslashish darajasini ham belgilaydi (jadval-6).

Jadval-6

Qishloq xujalik maxsulotlarini jon boshiga bulganda Quyi Amudaryo rayonlarining nisbiy ulushi

Qishloq xujaligi maxsulotlarining turlari	MDX davlat. ri buyicha urtacha	Jumladan		Shundan		Janubiy Orol buyicha kursat-kichlarga solishtir-ganda % xisobida	
		O`zbekiston Res-si	Quyi Amudaryo adm. rayon.b. cha, jami				
				Xorazm vil. i	KR -si	MDX	RO`z
Paxta,kg	29,0	26,6	512	60,6	317	17,7 h	19,3 h
Galla,kg	754	11,1	152	137	337	20,2	16,9
Shundan: Sholi	7,8	31,2	162,7	128	310	23,2 h	5,2 h
Gusht,kg	65	21,6	20,8	24,6	24,0	32	96,3
Sut,kg	367	143	135	214	139	36,8	94,4
Jun,kg	1,6	1,7	1,7	1,9	1,8	106,3	100
Tuxum, dona	289	120	83	119	76	28,7	69,2
Sabzavod,kg	106	139,4	57	85	49	53,8	40,9

Jadvalda berilgan ma`lumotlarga kura Quyi Amudaryo administrativ rayonlari er resurslari, ayniksa kata hajmdagi yaylov fondiga ega bulib, bu bir tomondan paxtachilikka ixtisoslashgan rayon ekanligidan kurinib turibdi. Masalan,

jon boshiga paxta etishtirishda MDX davlatlariga nisbatan 11 xissa, g`olla etishtirishda 16 xissa, jun etishtirish buyicha 1,2 xissa yukori. Lekin, kota xajimda yaylov fondini egallosa xam ko`p gina qishloq xujuligi maxsulotlarining xajmi buyicha, asosan gusht, sut, tuxum, poliz maxsulotlarini jon boshiga bulganda juda orqada turadi.

Demak, bu Quyi Amudaryo regionida ishlab chikarish soxalarida xazirchaqishloq xo`jaligi aylanishiga kushilmagan xaxiralarning kup ekanligini kursatadi. Rayonda kuy chorvachiligini rivojlantirish buyicha imkoniyatlar bulsa xam, bu soxani rivojlantirishda tadbirlar uzilishga tushib kolgani kuzatilmokda. Natijada jun va korakul terisini etishtirish buyicha xam kursatkichlar past darajada. Xozir rayonda taxminan 9,1 mln. ga tadqiq qilingan yaylovlarning bulishiga qaramasdan, mol chorvachiligi maxsulotlarini etishtirish xamon past darajada. Quyi Amudaryoning administrativ rayonlari Markaziy Osiyodagi eng yirik qishloq xujalik zonasi bulsa xam, tukimachilik va oziq-ovqat sanoati soxalarida ishlab chiqarilgan maxsulotlarini jon boshiga bulganda xam kupchilik rayonlardan orqada turadi. Shuning uchun Quyi Amudaryoda er-suv resurslari samarali foydalana turib, qishloq xujaligi soxalarini keng rivojlantirish va uning iqtisodiy samaradorligini oshirish asosiy vazifalar qatoriga kiradi. Buning uchun avvalo qishloq xujaligi ishlab chikarishida tashkiliy masalalarni echish va rayonning er-suv resurslaridan samarali foydalanish yuli bilan qishloq xujaligi maxsulotlarini kup mikdorda ishlab chiqarish bosh vazifalar qatoridan joy olishi zarur.

B) Paxtachilik qishloq xujuligining eng yirik ixtisoslashgan soxasi. Quyi Amudaryoning administrativ rayonlari uzoq davrlardan buyon paxtachilik bilan shug`ullanadi. Lekin paxtachilikning yuqori sur`atda rivojlanishi ikkinchi jaxon urushidan keyin boshlandi.

1913 yillarda Quyi Amudaryoda 28 ming ga. erga paxta ekilib, bu barcha ekin maydonining 7,8% inigina tashkil qilar edi. 1917 yillarda Rossiyada oktyabr` inqilobi yuz berishi bilan Rossiya xukumatining Markaziy Osiyoga shuning ichida Quyi Amudaryoga talabi kuchaydi. Bu asosan Turkistonni asosiy paxtachilik respublikalariga aylantirish buyicha qabul qilingan qarordan keyin ayniqsa

kuchaydi. Shunday qilib, avvalgi markazlashgan xukumat qabul qilgan birinchi besh yilliklardayok Janubiy Orolida paxtachilik soxalari qayta tiklandi va bu soxani rivojlantirish buyicha vazifalar belgilandi. Shunday qilib, 1940 yillarda paxtaning ekin maydoni 195,6 ming gektarga etkazildi. Bu barcha ekin maydonining 52,4%i degan suz.

Ikkinchi jaxon urushidan sung boshqa qishloq xujaligi soxalarining ekin maydonlari kupaytirildi. G`alla uchun ajratilgan ekin maydoni 87,3 ming gektarni, poliz bog` ekinlari maydoni 12,7 ming gektarni, em-xashak ekinlari maydoni esa 86,7 ming gektarni tashkil etdi. Lekin ekin maydoni tarkibida paxta xukmronligi ancha yukori buldi. Sababi 1913 yillarda paxta ekin maydonining dexqonchilikdagi ulushi xammasi bulib 7-8% ni tashkil etsa, bu kursatkich 1940 yillarga kelib deyarli 4,2 xissaga ortdi, g`allaning ekin maydoni esa 1913 yillardagi 146,7 ming gektardan, 1940 yillarga kelib 87,3 ming gektarga yoki 1,7 xissaga qiskardi. Dexqonchilikning tarkibida donli ekinlarning ayniqsa ildizi orqali mineral moddalarni tuplab, biologik yul bilan xosildorlikni oshiradigan ekinlarning ekin maydonining qiskarishi, ekin erlarining shurlanishiga, xatto qishloq xujaligi aylanishidan kuplab ekin maydonlarining chiqib qkolishiga olib keldi. Sunggi yillida Amudaryo xavzasida, asosan Quyi Amudaryo regionida sug`orma dexqonchilikning ekin maydonini kengaytirish buyicha kup ishlar amalga oshirildi. Qishloq xujaligi maksadida Tuyamuyin va Taxiatosh gidrouzellari ishga tushirildi. Dexqonchilik bilan shug`ullanadigan xujaliklar texnika bilan kayta ta`mirlandi va mineral ugitlar bilan ta`minlandi. Ekin maydonlarining meliorativ xolatini yaxshilash buyicha keng kamrovli ishlar amalga oshirildi. Kollektor-drenaj tizimi rivojlantirildi. Irrigatsiya tizimlari qayta ta`mirlandi va ular muxandis texnik darajaga mos qilib qayta tuzildi. Yirik irrigatsiya tizimlari qayta ta`mirlandi, muxandislik usulda qayta qurildi va regulyatorlar urnatildi. Bu suvni istagan masofaga etkazishga va ekin erlarining maydonini kengaytirishga yul ochdi. Natijada paxtaning ekin maydoni 1913 yillarga nisbatan 15 xissaga, 1940 yilga nisbatan 2,2 xissaga kupaydi. Xar gektardan olinadigan xosildorlik esa 8-10,2 tsentnerdan 27-30 tsentnerga oshdi. Ayrim yillar ichida Quyi Amudaryo iqtisodiy

rayonida paxtachilik rivojlanishining asosiy kursatkichlarini quyidagi ma`lumotlardan xam kurishga buladi.

Jadvalda berilgan ma`lumotlarga kura, paxtachilik soxalarining ekin maydoni ancha kupaydi. Agar 1965 yillarda paxta ekin maydoni 291 ming ga bulsa, 1995 yillarga kelib esa 425 ming ga ga ya`nm 2,1 xissaga kupaydi.

Lekin kursatilgan yillar ichida xar bir gektar erdan olinadigan paxta xosildorligi 27,6 tsentnerdan 26,3 tsentnerga kamaydi, yoki 1980 yilga qaraganda xosildorlik gektariga 7,2 tsentner kam buldi. Bu avvalo Orol inkiroziga bog`lik ekin maydonlarining meliorativ xolatining buzilishiga va dexkonchilikda agrotexnik qoidalaridan etarli foydalana olmaslik natijasida buldi. Shunga mos, sug`orma dexqonchilik soxalarida agrotexnik qoidalaridan tug`ri foydalanishga utish va oldingi tajribalar misolida qishloq xujaligi madaniyatini yuksaltirish xozirgi kunning asosiy vazifalariga kiradi. Shunday qilib, Quyi Amudaryo regionida dexkonchilikning rivojlanishiga, ayniqsa uning asosiy soxalaridan biri-paxtachilikda shakllangan sharoitlar bu soxaning rivojlanishida ikki tendentsiyaning urin olganligini kursatadi. Birinchidan, dexqonchilik soxalarida ishlab chiqarishni intensivlashtirish darajasi pasaymoqda, uning asosiy kursatkichlaridan biri qishloq xujaligi ekinlarining xosildorligi pasaymoqda. Ikkinchidan, soxaning asosiy kursatkichida ishlab chiqarishning iktisodiy samardorligi pasaymoqda. Bu avvalo maxsulot birligiga sarflanayotgan chiqimlarning ortishidan va shunga mos maxsulot tannarxining qimmatlashidan kelib chiqmoqda. Shuning uchun dexqonchilik soxasida, shuningdek paxtachilikda ishlab chiqarishning samardorligiga teskari ta`sir etadigan omillarni qayta qarab chiqish va bor imkoniyatlardan tutiliq foydalani turib, qishloq xujaligidagi eng asosiy boylik er-suv resurslaridan okilona foydalanish bugungi kunning asosiy vazifalariga kiradi.

Quyi Amudaryo administrativ rayonlarida paxtachilikni intensiv rivojlantirish, mineral va organik ugiltlardan samaralifoydalanishga xam bevosita bog`lik, regionda mineral ugiltlardan foydalanishga xam aloxida e`tibor berilishi kerak. Agar 1965 yillarda paxtachilik xujaliklariga taxminan 119,3 tonna mineral ugilt

etkazib beriladigan bulsa, bu kursatkich 1990 yillarga kelib 9612 tonnaga kupaydi. Paxtachilikda maxalliy organik ugıtlardan foydalanishga aloxida e`tibor berilishi kerak. Bu va boshqa tadbirlarni amalga oshirish xozirning uzida ayrim zonalarda yuqori kursatkichlarga erishishga yul ochdi. Masalan, Xorazm viloyatida ekin maydonlarining meliorativ sharoitiga bog`lik, bir gektar erga tug`ri keladigan kollektor-drenaj setlari 40-45 kub metrغا etkazildi va ekin maydonlarida baxorgi chayib sug`orish ishlari keng qullanilmokda. Shu bilan birga mineral-organik ugıtlardan foydalanish va gektariga beriladigan suv me`yorlarini rejalashtirishga bog`lik, keyingi yillarda viloyat buyicha urtacha 31-32 tsentnerdan paxta xosili etishtirilsa, oldingi xujaliklarda esa xosildorlik 40-45 tsentnerni tashkil etadi. Biroq bunday kursatkichlar barcha rayonlarda bir xil emas. Masalan, Toshovuz viloyatining Kuna Urganch, Qoraqalpog`iston Respublikasining Qizketgan va Suenli sug`orish tizimlari ta`sir etadigan rayonlarda bir gektar ekin maydonidan olinadigan paxta xosildorligi 23,7 tsentnerdan 18,3 tsentnergacha pasayib ketdi. Bu asosan Orol dengiziga kuyiladigan Amudaryo suvining kamayib ketishiga bog`lik, sezilarli darajada uzgarishga uchramokda. Oroidan ayniqsa, qumloqqa aylangan «Orolqum» zonasidan shamol ta`sirida tuzli, changli qumlarning dexqonchilik zonalariga uchib kelishiga bog`liqk ekin maydonlarining meliorativ axvoli buzilmoqda, shunga kura xosildorlik xam pasaymoqda. Bu uz navbatida suvdan foydalanishning yangi rejalarini ishlab chiqish va ekin maydonlarini optimal darajada saqlashni talab qiladi. Quyi Amudaryo regioni sharoitida suvdan samarali foydalanish katta axamiyatga ega va uni quyidagicha ishga oshirish mumkin:

1) Quyi Amudaryo sharoitida, ayniqsa daryo suvi kanallar bilan nasos stantsiyalarini ta`minlayolmayotgan davrda sug`orish tizimlarining foydali koeffitsentini oshirish zarur. Sababi, bu davrda ekin maydonlarini chayib sug`orish mavsumi bilan ekilgan sholi maydonlarini suv bilan tuldirish boshlanadi va kup mikdorda suv talab etiladi. Tilakka qarshi bu davrda daryoda xam suv kam buladi va ekin maydonlarini uz vaqtida sug`orishni ta`minlay olmaydi. Suvning mul oqishi faqat may oyidan boshlab talabga bir kancha javob bera boshlaydi. Bu xolat, baxorgi ekin davrining kechikishiga olib keladi va erlarni chayib sug`orishning

sifatini pasaytiradi. Sababi kunning isishiga bog`lik tuprokdagi suvning ancha qismi bug`lanishga sarflanadi. Shu bilan birga, keng xajmda er sug`orish natijasida er osti grunt suvlarining satxi kutariladi va u ekin mavsumi boshlanishiga kadar pasaymaydi, er kech tobga keladi, er yuzasidagi namlikning tez buglanishiga boglik erlarning kayta, ikkinchi marta shurlashishi yuz beradi. Shuning uchun erlarni chayib sug`orish uchun faqat baxorgi suvga ishonmasdan, kuzgi suvdan maksimal darajada foydalanish lozim. Chayib sugorish davrida Quyi Amudaryo del`tasi urnini xisobga olib, er osti suvlarining satxini bir me`yorda ushlab turish shart. Bu xisobga olinmasa, minerallashgan suvlarning er ostidan oqib kelib uzluksiz yigilishini xosil kiladi va ularning artezian skvajinasi turida er yuzasiga chikishiga olib keladi. Rayonga xos er yuzasining kiyaligi juda kam bulganlikdan, bu erda er osti suvlarigina emas, balki tuproq osti suvlarining xam er qatlamlari buyicha boshqa tomonlarga oqishi kiyin, suvlarning ancha qismi esa bugga aylanib tuproqning shurlanishiga, xattoki uning ikkinchi marotaba shurlanishiga olib keladi. Shuning uchun xam Amudaryoning quyi qismida ekin maydoni sifatida foydalanilayotgan barcha er maydoni xar yili tuprokni zararli tuzlardan chayib sug`orib turishni talab etadi.

2) Quyi Amudaryoda sholichilikning rivojlanishiga bog`lik kullarga va suv oydinlariga oqizib yuborilayotgan qoldik suvlarning va er osti grunt suvlarining miqdori xam kupaymoqda. Bu zax suvlarning xam ikkinchi marta foydalanish suv resurslarini tuliqtirishning eng axamiyatli zaxiralari bulib topiladi. Zax suv bilan oqar suvni aralashtirib sug`orishga buladi. Xisoblashlarga qaraganda, sholichilik kompleksining xar gektaridan yil sayin 3-4 gektar yaylovni sug`orishga ketadigan miqdordagi suv, sug`orib ekiladigan zonadan tashkariga okizib yuboriladi. Bundan yaylovlarni sug`orishga foydalanilsa, qushimcha bir qancha mol chorvachiligi bilan shug`ullanuvchi xujaliklarni tuzish mumkin/

II-BOB. QUYI AMUDARYONING ADMINISTRATIV RAYONLARIDA QISHLOQ XO`JALIGINI RIVOJLANISHI VA GEOGRAFIK JOYLASHISHI

2.1. Ekologik inqiroz sharoitida Janubiy g`arbiy O`zbekistonda Qishloq xo`jaligi soxalarini Agrosanaot majmuasi shaklida rivojlantirishning asosiy bosqishlari

Ekologik inqiroz sharoitida Quyi Amudaryo mintaqosida qishloq xo`jaligini Agrosanaot majmuasi asosida rivojlantirishning bosqishlari. Quyi Amudaryo administrativ rayonlari, shuning ichida Korakalpogiston respublikasida paxtachilik, gallachilik, uzumchilik, pillachilik va bogdorchilik, sabzavot va bogcha maxsulotlarini etishtirishga ixtisoslashgan yirik xujaliklari tuzildi va dexkonchilik soxalarini rivojlantirish buyicha mul tajribalar tuplandi. Kelajakda Janubiy Orol regionida qishloq xujaligi soxalarini rivojlantirish uchun katta zaxiralar xam mavjud. Shu xududda joylashgan administrativ rayonlarning loyixalashtirish tashkilotlarining ma`lumotlariga qaraganda Amudaryoning kuyi okimida ekin uchun foydalaniladigan erlar 2,9 mln. ga ni tashkil etadi. Bu katta xajmli erlarning bir kismi (2,3 mln. ga) Taxiatosh gidrouzeling suv bilan ta`minlaydigan zonasida joylashsa, kolgani esa (0,6 mln. ga) del`taning janubidagi Tuyamuyin gidrouzeli ta`sir etadigan zonada joylashgan.

Xozirgi vaqtda yuqorida kursatilgan ekishga yaroqli er fondining faqat 1 mln. gektarigina uzlashtirilib, shuning dexqonchilik soxalarida 919 mln. gektari foydalanilmoqda. Yakin vaktlar ichida region buyicha ekin maydonlarining xajmi 1 mln. 140 ming gektarni tashkil etadigan buladi. Qishloq xujaligi soxalariga yarakli er fondining kupchilik kismi Qoraqalpog`iston Respublkasi ulushiga tug`ri keladi. Xisobga olingan ekin maydonlarining 700 ming gektardan ortigi yakin kelajakda Qoraqalpog`istonda uzlashtiriladigan buladi. Shunga kura, kelajakda ekin maydonlarining kengayishi kulay iqlim sharoitiga ega va mexnat resurslariga boy Tuyamuyin suv ombori zonasida kupaytirsan buladi. Bu Qoraqalpog`istonning janubida paxtachilikka, g`allachilikka va qorakul quy chorvachiligiga ixtisoslashgan xujaliklarni tashkil etishga, respublikaning shimoliy rayonlarida esa

g`allachilikka, yirik qoramol chorvachiligiga ixtisoslashgan xujaliklarni, xattoki rayonlarni tashkil etishga yul ochadi.

Quyi Amudaryo O`zbekiston Respublikasining avvaldan suvg`ormali dehqonchilik va chorvachilikka ixtisoslashgan regionlardan xisoblanadi. Viloyat hududida suvg`orilib ekiladigan dehqonchilik sohasini rivojlantirish bo`yicha katta ishlar amalga oshirildi va bu soha yiliga 52% qishloq xo`jalik mahsulotlarini tayorlaydigan bo`ldi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda suvg`orish tizimlarini yangidan qurish va ekin maydonlarining meliorativ holatini yaxshilash bo`yicha amaliy choralar amalga oshirildi. Magistralli suvg`orish kanallari, masalan “Toshsag`a”, “Pitniyak arna”, “Shabat”, “Palvan-Gazobad”, “Qiliniyazboy” uxshagan irrigatsiyaviy tizimlar hozirgi zamon talablariga mos etib ishga qushildi va irmoqlari injenerlik uskunalar bilan ta`minlandi. Keyingi yillarda, ayniqsa 1952-yillardan keyin Xorazm viloyatining iqtisodiy ijtimoiy darajasi yuqoriladi. Navoiy-Uchquduq-Miskin(Turtkul)-Nukus, Charchao`-Qung`irot va Beyneo`-Makat-Aleksandrov-Gay yo`nalishidagi temir yo`l liniyasining ishga tushirilishiga bog`liq viloyatning transport-iqtisodiy ahvoli yaxshilandi yirik-yirik suv xo`jaligi ishlarin amalga oshirish uchun sharoitlar tuzildi, temir beton konstruktsiyalarini ishlab chiqaradigan karxonalar tuzildi va qishloq-xo`jaligida foydalanadigan ekin maydonlarini injenerlik usulda kartalashtirish masalasi echildi. Qishloq xo`jaligi bilan shug`illanadigan karxonalarda tashkillashtirish masalasini kuchaytirish va ishlab chiqarish xizmatkorlarini moddiy rag`batlantirish tamoyillarining ishga oshirilishiga bog`liq qishloq xo`jalik mahsulotlarini tayyorlashning ko`lami orta boshladi. 1940-yillarda viloyat bo`yicha 78 ming tonna paxta tayyorlandi, bu 1928 yilga nisbatan 4,5 esa ko`p. Davlat tomonidan paxta tolasiga bo`lgan talabning kuchayishiga bog`liq “Toshsag`a” va boshqada kanallarining irmoqdan suv o`tkazish mumkinchiligi kupaytirildi. Yordamchi suv etkazuvchi “Tuyamuyin”, “Torang`ilsag`a” kanallarining ishga tushishi va normalangan suvg`orish rejimlari bir tutash rejaga o`tkazildi.

Bu va boshqada region bo`yicha ekin maydonlarining meliorativ holatini yaxshilash, er osti suvlarining sadhini pasaytirishga va ushbu asosiy faktorlardan

samarali foydalanish suvg`ormali dehqonchilik sohalarining, ayniqsa paxtachilikning rivojlanishiga yo`l ochdi.

Quyida Amudaryo administrativ rayonlarida paxtachilikni intensiv rivojlantirish, mineral va organik ugitlardan samaralifoydalanishga xam bevosita boglik, regionda mineral ugitlardan foydalanishga xam aloxida e`tibor berilishi kerak. Agar 1965 yillarda paxtachilik xujaliklariga taxminan 119,3 tonna mineral ugit etkazib beriladigan bulsa, bu kursatkich 1990 yillarga kelib 9612 tonnaga kupaydi. Paxtachilikda maxalliy organik ugitlardan foydalanishga aloxida e`tibor berilishi kerak. Bu va boshka tadbirlarni amalga oshirish xozirning uzida ayrim zonalarda yukori kursatkichlarga erishishga yul ochdi. Masalan, Xorazm viloyatida ekin maydonlarining meliorativ sharoitiga boglik, bir gektar erga tugri keladigan kollektor-drenaj setlari 40-45 kub metrغا etkazildi va ekin maydonlarida baxorgi chayib sugorish ishlari keng kullanilmokda. Shu bilan birga mineral-organik ugitlardanfoydalanish va gektariga beriladigan suv me`yorlarini rejalashtirishga boglik, keyingi yillarda viloyat buyicha urtacha 31-32 tsentnerdan paxta xosili etishtirilsa, oldingi xujaliklarda esa xosildorlik 40-45 tsentnerni tashkil etadi. Birok bunday kursatkichlar barcha rayonlarda bir xil emas. Masalan, Toshovuz viloyatining Kuna Urganch, Korakalpogiston Respublikasining Kizketgan va Suenli sugorish tizimlari ta`sir etadigan rayonlarda bir gektar ekin maydonidan olinadigan paxta xosildorligi 23,7 tsentnerdan 18,3 tsentnergacha pasayib ketdi. Bu asosan Orol dengiziga kuyiladigan Amudaryo suvining kamayib ketishiga boglik, sezilarli darajada uzgarishga uchramokda. Oroidan ayniksa, kumlokka aylangan «Orolkum» zonasidan shamol ta`sirida tuzli, changli kumlarning dexkonchilik zonalariga uchib kelishiga boglik ekin maydonlarining meliorativ axvoli buzilmokda, shunga kura xosildorlik xam pasaymokda. Bu uz navbatida suvdan foydalanishning yangi rejalarini ishlab chikish va ekin maydonlarini optimal darajada saklashni talab kiladi. Quyida Amudaryo regionini sharoitida suvdan samarali foydalanish katta axamiyatga ega va uni kuyidagicha ishga oshirish mumkin:

Quyida Amudaryo O`zbekistondagi yirik paxtachilikga ixtisoslashgan hududlardan hisoblanib, uning ulushiga respublika bo`yicha etishtiriladigan paxta

maxsulotining 8,1-9,2% to'g'ri keladi. Paxtachilik viloyat bo'yicha dexqonchilikning eng asosiy sohasi. Agar qishloq xo'jaligi bo'yicha etishtirilgan mahsulotni 100% deb hisoblasak, shuning 74-76% i paxtachilik sohalaridan o'ndiriladi. Shunga mos paxtachilik asosiy pul daromadlarini tuplaydigan soha sifatida intensivli rivojlanmoqda va g'aznani pul bilan ta'minlaydigan soha sifatida viloyatning barcha tumanlarida deyarli ekiladi (jadval-7).

Jadval-7

Quyida Amudaryoda paxtachilikning rivojlanishining asosiy kursatkichlari

Kursatkishlar	Yillar						2013 y., % hisabida	
	1990	1995	2005	2010	2011	2013	1990	2010
Paxtaning ekin maydoni, ming ga .	225,2	247,6	211,4	211,6	190,3	201,2	89,3	95,1
Xasildorlik ts.ga	25,8	24,8	24,3	21,9	21,6	22,2	86,0	101,4
Barsha maxsulot hajimi, ming tonna.	637,0	597,9	505,8	463,7	410,1	447,1	69,2	96,4

Jadval O'zR va KR statistika boshqarmasi ma'lumotlarini asosida men tomondan tayyorlandi

Jadvalda berilgan ma'lumotlarga ko'ra 1940-2010 yillar oralig'ida, yoki keyingi 70 yil ichida viloyat bo'yicha paxta etishirish 2,7 marta ko'paydi, har gektariga esa erdan olinadigan paxtaning hosilligi 2,5 marta, ekin maydoni esa 48,7% ga yuqoriladi. Shunday qilib ko'rsatilgan yillar ichida viloyat hududida paxtachilik sohalarida katta muvoffaqiyatlar qo'lga kiritildi. Paxta etishtirish bo'yicha qo'lga kiritilgan ayrim muvoffaqiyatlar barchasidan da oldin har gektar ekin maydonidan olinadigan hosildorlikning yuqorilashiga bog'liq bo'ldi. Agar 1940-1995 yillar oralig'ida ekin maydoni faqatgina 41,4% ga ortsa, u umumiy yig'ib olingan paxta mahsuloti 400% ga, yoki 4 martaga yuqoriladi. Shunday qilib shu davr ichida paxta mahsuloti etishtirishning to'rtidan bir ulushi ekin maydonlarining ortishiga bog'liq bo'lsa, qolgan to'rtidan uch bo'limi hosildorlikning yuqorilashi asosida amalga oshdi. Lekin 1980 yillardan boshlab paxtachilik sohalarida teskari tendentsiyalar yuz bera boshladi. Paxtaning hosildorligi keyingi 15 yil ichida 12,3 tsentnerga yoki yiliga 1% deyarli kamayadi, shu bois yillik etishtirilgan paxta mahsulotining hajmi 137,3 ming tonnaga,

kamayib ketdi. Bu birinchidan Orol muammosiga aloqador regionda yuz bergan ekologik jarayonga bog'liq bo'lsa, ikkinchidan agrotexnikaviy qoidalardan dehqonchilikda foydalanishning o'zilashtirishga tushganligini bayonlaydi. Buni respublika masshtabida paxtachilik bo'yicha ko'rsatkichlarga Xorazm viloyatining tutgan solishtirma ulushidan ko'rishga bo'ladi.

Quyida Amudaryoda hududida paxtachilik sohalarini rivojlantirish bo'yicha zaxirada kam emas birdek tabiiy meliorativ sharoitda joylashsa ham bir necha xo'jaliklar hattoki tumanlar hozirning o'zida yuqori xosil etishtirib bormoqda. Masalan Yangiariq tumanidagi "Narimanov" nomidagi, Qo'shko'pir tumanidagi "Axunboboev" nomidagi va boshqa xo'jaliklar har gektar paxta maydonining 41-43 tsentner mahsulot etishtirib, qo'shni xo'jaliklarga taqqoslaganda gektariga 19-21% paxta ko'p etishtirib kelmoqda. O'tgan xo'jalik yilida viloyat tumanlari ichida Xanqa, Yangiariq va Qo'shko'pirda gektariga 30-29,2 tsentner paxta etishtirildi. 22 xo'jalikda paxtaning gektariga hosildorligi 28-33,5 tsentner oralig'ida bo'ldi. Lekin 12-15 ming paxta maydoniga ega unlab xo'jalikda zuroatlilik gektariga 25-27 tsentnerdan artmaydi. Ayrim yillar ichida Quyida Amudaryoda *ma'muri* tumanlari bo'yicha paxtachilikning rivojlanishi, ayniqsa ekin maydonlarining geografik joylashishi va tabiiy meliorativ sharoitda tumanlar miqyosida har gektar erdan olinadigan hosildorlikdagi farqlarni pastdagi jadval ma'lumotlaridan ham ko'rish mumkin.

Berilgan ma'lumotlarga nazar solganimizda Qo'shko'pir, Xanqa, Shavat va Urganch tumanlari paxtachilikga ixtisoslashgan yuqori ko'rsatkichlarga ega tumanlar qatoriga kiradi va viloyat hududida yuqori nisbiy ulushga ega. Bu tumanlar yil sayin samarali hosil to'plamoqda va viloyat miqyosida etishtiriladigan paxta mahsulotining 46,9% ni tayyorlaydi. Qolgan 7 tuman esa viloyatning 53% dan ko'proq paxta maydonini egalashiga qaramasdan barchasi bo'lib yillik etishtiriladigan paxtadan faqat yarimidan ortig'igina o'ndiriladi. Paxta mahsulotini etishtirishda hattoki bir-biri bilan chegaradosh va birdek tabiiy meliorativ sharoitga ega xo'jaliklar arosida ham katta farq uchraydi. Shuning uchun birdek sharoitga ega bo'lsa xam orqada qolganlar qatoridan o'rin olgan xo'jaliklarni, o'rtachalar va

oldingilar qatoriga qushish hozirgi kunning asosiy vazifalari qatoriga kiradi. Bu choralarini tezdan amalga oshirish viloyat miqyosida yillik paxta mahsulotini tayyorlashni eng kam deganda 6-11% ga yuqorilatishga mumkinchilik to`g`diradi.

Quyi Amudaryoda hududida qishloq xo`jaligi sohalarini, shuningdek paxtachilik bilan shug`illanadigan xo`jaliklarning moddiy texnik bazasini rivojlantirish bo`yicha ham katta masshtabda amaliy choralar ishlab chiqildi va ish yuzasidan amalga oshirilmoqda. Qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishini texnika bilan ta`minlashning darajasi ortdi va ularning ta`mirlash bazasi kengaytirildi. Agar 1980 yillarda qishloq xo`jaligida 9,9 ming dona traktorlar ish boshlasa, bu ko`rsatkich hozirgi vaqtda 12 ming donaga ko`paytirildi. Paxta teruvchi mashinalar parki 1,5 ming donaga va g`alla yig`adigan kombaynlarning soni 0,7 ming donaga etkazildi va hakoza. Shunga mos qishloq xo`jaligi sohalarida asosiy ish operatsiyalari mexanizatsiyalandi. Shunga to`plangan paxta hosilini mashinalarda terib olish, g`alle o`rish va yig`ib olish, er shudirgarlash, paxta maydonlarini suvg`arishga tayyorlash, erlarga mineral va anorganik o`g`itlarni chiqarish ekin maydonlarini g`oza poyadan tozalash, ko`zgi va qish oylaridagi irrigatsiya kanallarini, shuningdek zovur-drenaj setlarini tozalash va qazish ishlari kiradi.

Qishloq xo`jaligi sohalarini mexanizatsiyalash manbaini rivojlantirish va meliorativ sohalar uchun kerakli mexanizmlarni ko`paytirish irrigatsiya va melioratsiya sohalarini rekonstruktsiya qilish va ekin maydonlarining meliorativ holatini kengdan yaxshilashga yo`l ochdi. Dehqonchilik bilan shug`illanadigan xo`jaliklarda zovur-drenaj setlarini qurish kengaytirildi va er suvg`orish sohalarida suvg`orishning yangi rejalari va me`yorlari ishlab chiqildi. Shunga mos yirik suvg`orish tizimlarining iyliq suv o`tkazish mumkinchiligi kengaytirildi va suvg`orish tizimlarini tozalash to`lig`i bilan mexanizmlarning ulushiga o`tkazildi. Bu erning meliorativ holatini yaxshilashga va tabiiy hosildorlikni ko`paytishga mumkinchilik yaratadi. Avvaldan amalga oshirilib kelayotgan o`z-o`zligidan suvg`orish ishlari mashina yordamida suvg`orish bilan almashtirildi. Natijada viloyat buyicha ekin maydonlarining maydoni kengaydi va har bir gektar suvg`orilib ekiladigan ekin maydonlaridan olinadigan pullik foydaning hajmi ortdi.

1 gektar ekin maydoni uchun beriladigan mineral o'g'itlarning hajmi yuqorilatildi. Shunday ekan hozir bir gektar ekin maydoniga 314kg o'g'it chiqariladigan bo'ldi, bu 1963 yillardagi berilgan azot va fosfor o'g'itlariga nisbatan 2,4 marta ko'p degan so'z. Ekin maydonlarining meliorativ darajasiga qaray va yuqori hosil to'plash uchun kuzgi asosiy surim ostiga gektariga 10-15 tonna mol o'g'iti yoki 60-70% lik yillik fosfor o'g'itlarini beriladigan bo'ldi, bu ham Xorazm viloyati shoryatida paxtaning biologik uslubda rivojlantirish masalasini xisobga olib 60-70% lik fosfor va kaliy o'g'itlari dozasi 28-30 sm teranlikda berila boshladi. Bu va boshqada qo'llaniladigan choralarning meliorativ holatini xisobga olib olmashlab ekish tizimini keng tadbqiq qilishga imkoniyat beradi. Bu birinchidan ekin maydonlarining meliorativ holatini yaxshilashni echsa, ikkinchidan dehqonchilikning madaniyatini yaqshilaydi, ekin maydonlarining maydonini kengaytirishga yo'l ochdi, natijada 1940 yildan 2010 yillar oralig'ida Xorazm viloyati bo'yicha ekin maydoni 119 ming gektardan 237,4 ming gektarga kupaydi. Shundan paxtaning ekin maydoni 72 ming gektardan 110,6 ming gektarni tashkil etadi. Lekin bedaning ekin maydoni 27,8 ming gektardan 16,3 ming gektarga yoki 58,6% ga kamaydi. Lekin ko'rsatilgan yillar ichida amalga oshirilgan choralarning asosan paxtachilikni rivojlantirishga bog'liq bo'ldi, va boshqa daqllarga ko'pchilik holatlarda e'tibor berilmadi. Bu meva poliz va kartoshka ekinlarining ekin maydonlarining avvalgi shaklida qolishiga, beda uchun esa ajratilgan ekin maydonining kamayib ketgan yillarida bo'ldi. Amalda beda ko'p natijalar berib tabiiy yo'l bilan erning meliorativ holatini yaxshilash va biologik tabiiy usulda erning hosildorligiga ko'p ta'sir qiladiganligi ham hisobga olinmadi. Viloyat demografik tomondan aholisi zich joylashgan va tez sur'at bilan o'sayotgan mintaqalar to'rtinchi qismiga kirishiga qaramasdan meva-poliz va kartoshka ekinlarining ekin maydonlari kengaytiriladi va aholiga toza meva va poliz mahsulotlarini etishtirish masalasi haligacha to'liq darajada echilmayyapti. Shuningdek dehqonchilikning ekin maydonlarining strukturasi yuqorida ko'rsatilgan sohalarining, ayniqsa, beda, meva-poliz, va kartoshka uchun ajratilgan ekin maydonlarini ko'paytirish kerak. Bedaning ekin maydonini kupaytirish olmashlab

ekish sxemasida javob beradi va paxta mahsulotining sifatini yaxshilashga katta ta'sir qiladi.

Quyida Amudaryoda o'zoq yillardan buyon paxtaning regionlashtirilgan 108-navi ekiladi. Bu nav muayyan darajada o'nimdorli, lekin kech pishishiga bog'liq vegetatsiya davrida birinchi qirov tushgunicha 62-95% mahsulot beradi, qolgani bo'limi esa pishib etisha olmay paxta momig'ining sifati pasayadi va hosilni yig'ish mopozi oqiri kuzgacha kechiktiriladi. Shuningdek viloyat hududida paxtaning tez pishar va o'nimdorli yana sifatli navlarini tadbiq qilish navbatdagi masalalar qatoriga kiradi. Shu maqsatda pastki Amudaryo zonasiga rayonlashtirilgan nav sifatida S 47-27 va Xor -10 navlarida sinovdan o'tkazilmoqda.

Lekin bu navlar Quyida Amudaryoda sharoitida pishib etilish muddati, umumiy mahsulot to'plash qobiliyatliligi va paxta momig'ining sifati bo'yicha 108-f navidan past. Shuningdek 108-f navini ishlab chiqarishda foydalana o'tirib toza paxta navini topish masalasini echish amaliy jihatdan ham va ilmiy sinovdan tajriba buyicha to'g'ri bo'lishi kerak.

G'allachilik. Quyida Amudaryo sharoitida dehqonchilikning ixtisoslashgan sohalaridan hisoblanadi va yil sayin o'ndiriladigan dehqonchilik hosillarining 33,4% etishtiradi. G'allachilik viloyat hududida suvg'armali dehqonchilikning katta tarmoqlari sifatida tiklandi va rivojlanib kelmoqda.

Ma'lumatlarga qaraganda g'allachilik tarmoqlari oldinga ilgarilamoqda. 1960-yillarga qaraganda u sohaga ajratilgan ekin maydoni 35,3 hissa ko'payishi, har bir gektar ekin maydonidan olinadigan mahsulot 1960-yillarga taqqoslaganda 2,5 % hissa, 1980-yildagidan esa 25,0 % ga pasaydi. Bu erda g'allachilik sohasida umumiy hosil etishtirishning ma'lum darajada o'sish tendensiyalari ma'lum bo'lsa ham, bu ko'p holatlarda ekin maydonlarini ko'paytish yo'li bilan amalga oshirilmoqda (jadval-8). Jadval materiallarini tahlil qilsaq 1960-1980 yillarda g'allachilik sohasi intesivli rivojlanish yo'liga tushganligi, 1980-yillardan keyin umuman natijali ekin maydonlarini ko'paytish orqali hosil tayyorlashning hajmi ortganligi ko'rinib tur. Shunga uxshash g'allachilik sohasida ham katta amaliy

choralarni ko`rish kerak bo`ladi. Bu birinchidan erning melliorativ holatini yaxshilash bilan amalga oshirilsa, ikkinchidan bu sohadagi bor tajribalarni kengdan foydalanib, ilm va amaliyotda sinalgan yangi texnologiyalarni ishga tushirish evaziga bajarilishi mumkin.

Jadval-8

Quyida Amudaryo mamuriy rayonlari barcha tayfadagi xujaliklarida g`allaning yillik usish surati

Kursatkishlar	Yillar							2013 y., % xisobida	
	1990	1995	1996	2000	2005	2010	2013	1990	2010
Umumiy ekin moydani, ming ga.	150,1	198,3	319,8	184,5	127,9	202,6	144,3	96,1	71,2
Xosildarlik, ts/ga.	40,0	24,5	24,3	36,3	30,5	40,3	40,1	100,3	99,5
Yulpi maxsulot xajmi, myn.tonn.	494,7	397,9	332,7	397,0	390,1	780,5	615,3	124,3	78,8

Jadval O`zR vaKR ctatistika boshqormasi ma`lumatlari asosi da men tomandan tayorlandi

Avvallari amaliyotta ko`rilgan qoidalar asosida g`allachilik sohasini suv bilan ta`minlash masalasini echish va ekin moydanlarining melliorativ holatini tubdan yangilash birinchi masala sifatida ko`rilishi kerak. Bu narsalar g`allachilik sohasida foydalaniladigan erlarning meliorativ holatini yaxshilashga va optimal darajada ushlab imkon yashashi kerak. Haqiqatdan ham ko`pchilik ho`jaliklarda ekin maydonlarini agrotexnik qoidalar asosida va irrigatsion tizimlardan foydalanish koeffitsientining kam bo`lishi natijasida bir hil tabiiy sharoitda bo`lishiga qaramasdan ishning samaradorligi va ekin maydonlaridan olinadigan mahsulot muqdarida katta o`zgashliklar uchraydi. Berilgan ma`lumatlarga nazar solsak viloyat bo`yicha g`allachilik sohasida olg`a ilgariylash seziladi. Masalan, ekin maydonlar 1985-yillardagi 25,5 ming gektar o`rniga 2010 yilga kelib ya`ni keyingi 25 yil ichida 25,7 ming gektarga, ya`ni yiliga ming gektarga ko`paygan. Ammo, har bir gektar ekin maydonidan olingan hosil past bo`lishiga ko`ra ekin maydoni ko`payishi bilan umumiy hosil 1980 yillarga taqqoslaganda hammasi bo`lib 150 ming tonnaga ko`paygan. Quyida Amudaryoda bo`yicha g`allachilik bo`yicha umumiy ko`rsatkish hali ham bu sohada “nogirani joylar”ning mavjudligini va uni asl nusqasidan o`zgartirish kerakligini ko`rsatadi.

G`allachilik sohasining samaradorligini orttirish uchun hammasidan avval g`allachilikka ixtisoslashgan xo`jaliklardan ishlab chiqarish bazasini kengaytirish va energetik quvvatlar bilan ta`minlash darajasini ko`paytirish katta ahamiyatga. Shuning uchun ishlab chiqarish jarayoni energetik vositalari bilan ta`minlanish qishloq xo`jalik sohaslariga ko`plab davlat yirik mablag`larni bo`lish muxtojlikka zarurat tug`ildi.

Sabzovat va poliz ekinlari. Quyi Amudaryoda meva va savzobat ekinlarini rivojlantirish uchun qulayli tabiiy- iqtisodiy sharoitlarga ega. Uzoq vegetatsion davrdagi quyoshli kunlar va shu tarzda takomillishtirilgan natijali temperaturalarning yig`indisi meva va savzobot ekinlaridan mo`l hosil to`plashga imkoniyat beradi. Bu ekinlarning mahsulotiga bo`lgan talab ham yildan yilga ortib bormoqta. Agar 1926-yillarda Quyi Amudaryo territoriyasida 294 ming xalq yashasa bu ko`rsatkich hozirgi davrga kelib 1 mln. 532 ming odamga ko`paydi yoki o`tgan davr bilan taqqoslaganda xalq soni 5 xissa ko`paydi. O`tgan vaqt ichida aholining obodonligini yuqorolab va madaniy sharoitlarini yaxshilash bo`yicha ham amaliy choralar amalga oshirildi. Shunga mos viloyat hozir O`zbekiston Respublikasi bo`yicha yuqori tabiiy o`simga ega mintaqalar qatoriga kiradi. Shu va shundan boshqa ham sharoitlar xalq sonining o`sishiga bog`liq meva, savzobot ko`paytirishni talab qiladi.

Xalqning o`sib barayotgan muhtojliklarini qondirish va ayrim sanoat sohaslarining xom ashyo mahsulotiga bo`lgan talabini hisobga olib o`tirib Xorazm viloyati hududida meva va savzobot ekinlarining maydonini ko`paytirish va bir gektar erdan olinadigan zuraatlikning yuqorilatishi bo`yicha ko`lamli ishlar ishga oshirildi. Lekin bu sohaning hozirgi rivojlanish darajasi talabga javob bermaydi. Agar 1965-yillarda viloyat bo`yicha meva va savzobot ekinlari uchun ajratilgan maydon 5,6 ming gektar bo`lsa bu ko`rsatkich 2010-yilga kelib hammasi bo`lib 12,2 ming gektarni egallaydi. Ayrim meva va savzabod etishtiradigan xo`jaliklar hozirning o`zida yuqori yutuqlarga erishmoqda. Masalan Yangiariq tumaninig meva etishtiradigan xo`jaliklari gektariga 172,5 tsentner hosil to`plasa, Xiva , Xozarasv tumanlarining xo`jaliklari o`rtacha 191,1-198,2 tsentner hosil

etishtirmoqda. Bu va boshqa Quyi Amudaryoda sharoitida to`plangan tajribalar meva va savzabod mahsulotlaridan mo`l hosil etishtirishga imkon beradi.

Bog`chilik va uzimgarchilik. Quyi Amudaryo tabiiy sharoiti bog`chilik va uzimgarchilik sohasini rivojlantirishga ham qulay. Viloyat xo`jaliklarining ekin maydonlari Amudaryoning suv oqimi bilan olib kelingan cho`kindi il yotqiziklaridan tashkil topib hosildorligi bo`yicha ko`pchilik suvg`ormali tumanlardan farq qiladi. Bu bog`chilik va uzimgarchilik sohalari uchun ekin maydonlarini ko`paytirishga yo`l ochsa, vegetatsiya davridagi qulay temperaturalarning yig`indisi mo`l hosil to`plashga imkon beradi. Lekin bog`chilik va uzimgarchilik suvg`armali dehqonchilikning ekin maydonlarining strukturada yuqori mumkinchilikga ega emas. Shuning uchun bu sohalarning ekin maydonlari uzoq yillardan buyon bir hil shaklda qolmoqda, hottaki keyingi yillarda ekin maydonlarning ansha qisqarish tendentsiyalari ko`zotilmoqda. Masalan viloyat hududida 1990-1991 yillarda bog`chilik va uzimgarchilik sohalari 10,8 ming gektarni egallasa, 2005-yilga kelib bu ko`rsatkich hammasi bo`lib 3,2 ming gektarni tashkil qiladi, yoki ekin maydoni 7,6 ming gektarga qisqardi. Bu birinchidan ekin maydonlarning meliorativ holatining bo`zilishiga bog`liq bo`lsa, ikkinchidan Arol muommasiga mos tabiiy muhid muvozanatini saqlash balansining o`zgarishiga bevosita bog`liq. Bu jarayon qo`shni Tashavuz viloyati va Koraqolpoqistan Respublikalarida ham ko`zotilmoqda. Shunga mos bog`chilik va uzimgarchilik sohasininig hosildorligi har bir gektar mevali daraxtlaridan 52,9 tsentner, uzimgarchilik sohaslarida gektariga 63,8 tsentnerdan hosil etishtiriladi. Shunga mos viloyat hududida 2010-yili hammasi bo`lib 11,5 ming tonna meva, va 198,2 ming tonna uzim mahsulotlari etishtirildi. Ayrim yillar ichida uzimgarchilik va bog`chilik sohaslaridan olingan mahsulotning hajmini quyidagi jadval ma`lumotlaridan ham ko`rishga bo`ladi.

Tajribadan foydalangan holda bog`chilik va uzimgarchilik sohaslaridan olinadigan xosilni ko`paytirish va shu sohada sohaning samaradorligini saqlab qolish vazifalari Quyi Amudaryolilar uchun katta dars bo`lishi lozim. Bu o`z navbatida Xorazm viloyatining to`prog`i va tabiiy meliorativ sharoitlariga

moslashgan meva va uzim navlarini etishtirishni talab qiladi. Sababi Quyi Amudaryo uzoq yillar davomida boshqa davlatlardan va mintaqalardan navlar (semena) keltirib o'tirg'izgan yillar ham bo'ldi, lekin Quyi Amudaryoning kuchli melioratsiyaga uchragan to'proq tiplari olib kelingan meva nimalarni ko'paytirishga ziyon qiladi, hattoki yosh nihollarning har hil kasalliklarga duchor bo'lib nobid bo'lgan hollarida uchraydi. Shuning uchun Quyi Amudaryoning to'proq va iqlim sharoitiga moslashgan nihollar bizning sharoitimizda yaqshi natijalar bermoqda. Shu va boshqa sharoitlar oldagi vaqtlarda bog'chilik va uzimgarchilik sohalarini rivojlantirish uchun kompleks choralarni ishga oshirishni talab qiladi. Shularning qatoriga ekin maydonlarining melorativ holatini yaqshilash, suvg'arish tizimlarining natijaligini ko'tarish, Xorazm viloyati sharoitiga moslashgan har hil kasalliklarga chidamli va yuqori hosil to'plash o'z hususiyatiga ega yangi narsalarni yaratish va bog'chilik va uzumgarchilik sohalarining iqtisodiy samaradorligini orttirish uchun barcha agrotexnik qoidalarni ustalik bilan ishlab chiqarish jarayoniga tadbiq qilish eng asosiy vazifa deb bilish kerak. Bu o'z navbatida bog'chilik va uzimgarchilik sohalarida samaradorligini orttirishi hammasidan avval issiq iqlim sharoiti va Arol inqiroziga mos yuz bergan ekologik fojia holatida aholining yuqori sifatli va vitaminli hosillarga bo'lgan talabini qanoatlandirishga yo'l ochadi.

Mol chorvachiligi. Quyi Amudaryoda chorvachilik yirik sohalardan hisoblanadi va qishloq xo'jaliklarida hosil qilingan yillik hosil 41-48 % etishtirdi. Xorazm viloyatida mol chorvachiligining rivojlanishi uzoq tarixiy davrlarni o'z ichiga oladi, lekin bu sohani bundan buyon ravojlandirish ko'pchilik holatlarda tabiiy o'tloqlarning hajmiga va cho'listonli yaylov fondi bilan ta'minlash darajasiga ham bog'liq.

Quyi Amudaryo ma'muri rayonlari juda kata maydonni egallogan bo'lib O'zbekiton Respublikasining hammasi bo'lib 38 % moydanini egallaydi va yaylov fondini hisobga olsaq chorvachiligini, ayniqsa qo'y charvochiligi sohalarini rivojlantirish uchun cho'listonli yaylovlarga ega .

Charvo mallarining bash sanini kupaytirish uchun QuyiAmudaryoda h m sharoit mavjud. Shunday qilib, QuyiAmudaryo sharoitida mol chorvachiligi sahosini rivojlandirish belgili darajada suvg`ormali dehqonchilik sohalari ham yig`ib olinadigan em-hashak ekinlarning xosildorligi va yig`ib olinadigan em-hashakning hajmiga bog`liq.

Suvg`arib ekiladigan dehqonchilik zonalarida almashlab ekish sxemasiga mos yil sayin 67-68 ming gektarday ekin maydoni foydalaniladi. Bu tomiri orqali azot to`playdigan va ekin maydonlarining tabiiy yo`l bilan hosildorligini orttirishga qatnashadigan beda, makka, jo`hori, suvdan butasi shuningdek, qont lablagisining ekin maydoni hisoblanadi. Shuning em-xashak ekinlar va ko`k o`t-cho`plik mahsulot hosil qiladigan ekin moydanlar 12,5 ming ga, ko`k masada o`rib olinadigan bir yillik ekinlar 7,4 ming gektar, beda tayyorlash uchun ekiladigan ekinlar 0,6 ming gektarni, em-hashak ekinlardan beda tayyorlash uchun 2,2 ga. maydon, shuningdek o`tgan yillardagi beda uchun foydalanayotgan maydonlar 2,8 ming gektarni, ko`k beda o`tin tayyorlash uchun ekilgan maydoni 9,7 ming gektarni egallab tur. Bu suvg`arilib ekiladigan zonadagi em-hashak ekinlari yil sayin 710 ming tonnadan ortiq o`t-cho`p tayyorlashga mumkinchilik beradi.

Suvg`arilib egiladigan zonalarda o`t-cho`p ekish uchun ajratilayotgan ekin maydonlari umumiy dehqonchilikda foydalanadigan erlarning 28% yaqinini egallaydi, yoki bu hajmi bo`yicha donli ekinlarning ekin maydoniga taqqoslaganda ikki xissa deyarli ikki hissa ko`b degan so`z. Shunga mos o`t-cho`plik ekinlarning xosildorligini ortirish va har-bir gektaridan oqilona foydalanish er resurslaridan rotsianalli foydalanish bo`yicha oldagi vazifalarga javob beradi. Lekin, tilakga qarshi o`t-cho`pli ekinlarga ajratilgan ko`lamli moydanlar dehqonchilikga foydalanyotgan erlarga nisbatan kam foyda bermoqda va xosildorligida past. Masalan 1995 yili 7,4 ga. erda ko`k o`t-cho`p olish uchun ekilgan bir yillik ot-shop ekinlari va boshqada xo`jaliklar hisobidan gektariga 79,1 tsentner hosil bersa, beda tayyorlash uchun qoldirilgan 9,7 eski tubir bedalardan gektariga 309,8 tsentner hosil yig`ib olindi. Ammo, shu turdagi ekinlardan fermer xo`jaliklari gektariga har biridan 164,4-321,8 tsentnerdan hosil etishtirmoqda, yaki ko`kat tayyorlash

bo'yicha fermer xo'jaliklarida hosildorlik ikki karra yuqori. Endigina bo'y tiklagan fermer xo'jaliklaridagi ayrim yuqari ko'rsatkichlar Quyiamudaryo hududida mol chorvochiligini rivojlantirish uchun mustakkam baza tayyorlash uchun zaxira bor ekanligining dalilidir. Quyiamudaryoda keyingi yillarda tabiiy yaylovlardan foydalanish darajasi kamaymoqda. Bu mollarning bosh sonining ko'payishiga va har bir moldan olinadigan hosil ko'lamiga ta'sir qilmoqdi. Ba'zi yillar ichida Quyiamudaryo bo'yicha mollarning bosh sonining o'sishi qo'ydagi jadvalda ko'rish mumkin (jadval-9).

Jadval-9

Quyiamudaryo xujalikning barcha kategoriyalari bo'yicha mollarning bosh sonining o'sish dinamikasi (ming bos xisobida)

Yillar	Mollarning turlari				
	Yirik qora mollar	Shundan sigirlar	Cho'chqa	Quy va echkilar	Shundan qora kul quylari
1940	135,3	45,9	2,0	146,0	124,8
1950	98,8	27,5	0,8	128,3	101,3
1960	179,6	66,2	14,8	215,2	205,4
1970	215,9	82,1	1,9	257,1	253,4
1975	241,3	82,8	8,2	139,0	136,6
1980	254,7	91,3	9,2	186,9	91,2
1985	309,4	110,2	17,2	163,9	162,0
1990	322,4	121,2	23,5	126,4	125,3
1995	319,5	105,2	16,9	125,2	119,1
2000	446,9	188,3	***	218,3	132,0
2005	401,3	190,7	***	223,8	139,8
2010	689,1	280,7	4,9	355,5	231,9
1.01.2014	1566,0	652,2	6,0	1208,1	621,5

Jadval materiallarini tahlil qilishimiz Quyiamudaryoda mol charvochiligi rivojlanishida sezilarli tendentsiyalarni ko'rsatadi. 1970-90 yillar oralig'ida mollarning bosh soni bo'yicha hattoki o'sish ko'zatilgan. Ammo, 1980 yillardan keyin qo'ylarning bosh soni kamayib boshlagan, hattoki, 1980 yillarga kelib viloyat bo'yicha qo'y va echkilarning bosh soni ikki baravargacha kamaygani sezilgan. Bu narsa tabiiy o'tlarni ko'paytirish va ularni so'vlandirish ishlarining o'zilishga tushkanligidan ko'rinadi. Viloyat charvodarlari uzoq muddatga qo'shni respublikalardan foydalanishga olgan erlarini rekonstruksiyalash ishlariga xo'jalik talablari darajasida e'tibor berilmayapti. Bu faqat mollarning bosh

sonining ko`payishigina emas balki ulardan olinadigan hosilning pasayishiga sabab bo`ldi. Masalan, Quyi Amudaryo 1965 yillarda xar yiliga so`yilgan holida 8,6 ming tonna qora ko`l terisi, go`sht 40,7 ming tonna, shuningdek, 122 ming dona tuqim etishtirilgan bo`lsa, 2010 yilga kalib so`yilgan holida 13,6 ming dona qora ko`l terisi, 94,7 ming tonna go`sht, shuningdek, 222 ming dona tuqim etishtirilgan bo`lsa, 2010 yillarga kelib go`sht so`yilgan vazinda 165,3 ming tonna, sut 832,3 ming tonna bo`lsa, tuqim etishtirish 529,7 mln.donaga, qorako`l terisini etishtirish 12.5 ming donaga va jun etishtirish 1418,2 tonnaga ko`paygan. Ammo ayrim mol charvochiligi mahsulotlaring sonlik ko`rsatkishlaring o`sishi, ko`pchilik hollarda xalqdan yig`ib olingan mol charvochilik mahsulotlari evaziga ko`paygan.2010 yillarga kelib go`sht xosildorligi so`yilgan holida 95,3 ming tonna, sut hosildorligi 632,3 ming tonna bo`lsa, tuqim etishtirish 229,7 mln.donaga, qorako`l terisini etishtirish 5,1 donaga va jun etishtirish 872 tonnaga ko`paygan. Ammo ayrim mol charvochiligi mahsulotlaring sonlik ko`rsatkishlaring o`sishi, ko`pchilik hollarda xalqdan yig`ib olingan mol charvochilik mahsulotlari evaziga ko`paygan. Bu va boshqa misollar region xududida mol charvochiligi sohasini rivojlantirish uchun faqat ozuqa bazasini mustahkamlash emas, shuningdek, tashkillashtirish ishlarining ham yo`lga quyilishi taklif etiladi. Yuqarida takidlab o`tkanimizdek mol charvochiligini rivojlantirish uchun viloyat hududida katta zaxira mavjud. Bularni ishga tushirish uchun eng asosiysi mollarning hosildorligini oshirish va mollarning bosh sonini ko`paytirishga yo`naltirilgan bo`lishi ahamiyatli. Bizga ma`lum QuyiAmudaryo mol charvochiligi sahosini qo`shni viloyatlarning va respublikalarning hisobidagi mulk sifatida qoradi va unga dohildor muammolar uchinchi raxbarning bo`yrig`i bilan echiladigandek ko`rindi. Xaqiqatdan ham tajribalar bu fikrlarning ha`to ekanligini ko`rsatib turibdi. Shuning uchun QuyiAmudaryoga tegishli mollarning ratsionalli joylashishi va ulardan olinadigan mol charvochilik mahsulotlarini ko`paytirish bugingi kunning muhim vazifalariga kiradi.

Pillachilik. Quyi Amudaryoda pillachilik bilan uzoq vaqtlardan bo`yon shug`illanib keladi va bu sohani rivojlantirish bo`yicha etarli darajada etuklarni

qo`lga kiritib kelmoqda..Xozir QuyiAmudaryoda O`zbekiston bo`yicha etishtiriladigan pilla xosilning 7% i etkazib berilib, bu sohada har yili 1800-1900 tonna pilla xosili etishtiriladi.

Pillachilikning asosiy xam ashyosi sanalgan paxta dalalari va suvg`orish kanallari bo`yilaridagi tutlari va maxsus tut plantatsiyalaridan foydalaniladi. O`t-cho`plik tut yopraqlarining 85-90% ekin maydonlari bo`ylarida o`tqizilgan tutyog`ochlari bersa, qolgan 10-15 % mahsulot tut plantatsiyalaridan etishtiriladi. Shunday qilib irrigatsiya tizimlar va paxta dalalarining bo`ylarida o`tqizilgan tut yog`ochlari bilan tut plantatsiyalari tipida ekilgan esh-hashak fondi pillachilik sohalalarining asosiy xom ashyosi rolini bajaradi va bu tsiklda novqan qurtlari uchun ozuqa tayyorlash boshqa sohalararo pillachilikni rivojlantirishga imkoniya beradi. Lekin sug`orish tizimlarining foydali koeffitsentining pasayishi va ekin maydonlarining meloirativ holatining pasayishiga bog`lik yosh nihollarning birinchi o`tqizilgan yili nabud bo`ladi, faqat 60-70 % nihollar chidam berib tut plantatsiyasiga ko`shiladi. Shuningdek pillachilik sohasini rivojlantirish uchun qishloq xo`jaligining boshqa sohalaridagidek agrotexnik qoidalaridan to`g`ri foydalanish va sohaning em-hashak bazasini to`ldirib borish kun tartibidagi asosiy vazifalar qatoriga kiradi.

2.2. Qo`yi Amudaryo mintaqosida qishloq xo`jalik maqsulatini qayta ishlaydigan sanoat tarmoqlarini rivojlantirish muammolari

Regionda katta xududlaridjan xisoblanadigan Qaroqalpog`iston sanoat tarmoqlari yiliga 2 trln. 115 mlrd. sum xajmida yalpy sanoat maqsulatlarini etishtirib ishlab chiqarishning katta tarmaklardan turady va uning ishlab chikaradigan maxsulatlari kotariga gaz va neft` ximiyasi sanoati maxsulatlari, mashinasozlik, egoshni katta ishlash, kime-farmatsevtika sanoati maxsulatlari, farfor-fayans.kurilish materiallari, engil va ozik-ovkat sanoati va boshkada sanoat unimlari xisoblanib, ular kotari irik xajimdagi mahsulot etishtiradigan sanoat majmuasidan ibarat. Shunday kilib, Karakalpakstan sanoat majmuasi buyicha ishlab chikariladigan maksulatlar sifat va mikdar jikotdan katta uzgarishga ushiramokda. Lekin, tashkili tafovutlarga boglik Korakalpoqiston uzok yillar

moboinida agrar mintaka xisabladi va sanoat saxolarida taerlaniladigan yillik umumi yalpi maxsulatlarini 64% dan kupragi qishloq xujaligi maxsulatlarini kayta ishlab chikaradigan engil va ozik-avkat sanaot tarmaklariga tegishli. Jumladan, bu tormaqalarda ishlab chiqariladigan maqsulatning 31%-i paxta tozalash sanoatining hissasiga, 29%-i g`alla mahsulotlarini qayta ishlash sanoatiga, 34%-i o`simlik yog`i ishlab chiqaradigan tarmoqqa, 16%-i go`sht va sut mahsulotlarini ishlab chiqaradigan sanoat tarmoqlariga to`g`ri keladi. Shunday qilib, respublika bo`yicha qishloq xo`jalik mahsulotlarini qayta ishlab chiqaradigan sanoat tarmoqlarining tarkibida birinchi urinni paxta tozalash sanoati egallab, bu tarmoq yiliga 65-111 ming tonnadan ortiq paxta tolasini ishlab chiqaraish imkaniyatiga ega.

Respublikada paxta tozalash sanoati bilan bir qatorda tuqimachilik sanoatini rivojlantirishga alohida e`tibor berilmoqda. Turkiyaning «Yazeks» firmasining hamkorligi bilan «Kateks» aksionerlik jamiyati 1993 yildan boshlab trikotaj mahsulotlarini ishlab chiqora boshladi va tez orada 4 mln. 500 ming dona trikotaj buyumlarini tayyorlash mumkinchiligiga erishdi. Lekin engil sanoat tarmog`ida texnologik uskunalardan to`liq foydalanilmayapti. Natijada paxta tozalash zavodlarida ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish yiliga 48,9-56,6%-dan oshmaydi. Chimboy, Beruniy, Qung`irot va Shumanay paxta tozalash korxonalarida ishlab chiqarish quvvatlardan foydalanish bundan ham past. Shuning uchun paxta tozalash korxanalarida ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanish, korxonaning quvvatliligi bilan uning xomashyo bazasi o`rtasida to`g`ri proporsiya tuzish orqali amalga oshirish zarur.

Kelajakda, Qoraqalpog`istonning janubiy mintakasida joylashgan Ellikqal`a, Turtkul, Beruniy, Amudaryo rayonlari o`lkamizning asosiy paxtachilik rayonlari bo`lib qoladi. Shuning uchun bu zonada paxtachilikka ixtisoslashgan xo`jaliklarni intensiv rivojlantirish bilan bir qatorda yangi massivlarni o`zlashtirishga alohida e`tibor berish zarur. Bu respublika hududida iliga 300-310 ming tonna chigitli paxtani qayta ishlashga mumkinchilik beradi.

Qaroqalpog`istonda oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish uchun katta mumkinchiliklar mavjud. Keyingi yillarda respublika hududida oziq-ovqat sanoati

korxonalarini qayta tamirlashga bog`liq Chimboyda, Xujalida, Beruniyda may zavodlari, Xujali va Nukusda go`sht kombinati, Muynokda baliq zavodlari, nukusda makaron va konditer fabrikalari foydalanishga berildi. Shunday qilib, respublikada oziq-ovqat sanoatining asosiy ishlab chiqarish bazasi kengaytirildi va ularda mahsulot ishlab chiqaradigan yangi quvvatliklar tashkil etildi. Bu yilga mahsulot etishtirishning hajmini orttirishga yo`l achmakda. Masalan, agar 2000-yillarda Qoraqalpog`iston bo`yicha yiliga 8 ming tonnadan o`simlik yog`i, 6,7 ming tonna go`sht mahsulotlari ishlab chiqariladigan bo`lsa, xazirgi kunlarga kelib respublikada yiliga 147 ming tonna o`simlik yog`i, 16 ming tonna go`sht mahsulotlari, 59-61 ming tonna sut mahsulotlari, 80,3 ming tonna un, 452 ming DK./litr vino mahsulotlari ishlab chiqariladigan bo`ldi. Lekin, bu ko`rsatkichlar axalining o`sib barayotgan oziq-ovqat mahsulotlariga degan talabini qanoatlandirmaydi.

Hozirgi vaqtda respublika oziq-ovqat sanoatida kechiktirilmaydigan salbiy holatlar payda bo`ldi. Bular katariga oziq-ovqat sanoatida ishlab chiqarish quvvatliklari to`liq foydalanishning uzilishga tushichi misal buladi.

Oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish (quvvatlardan) foydalanishning pasayishi barshasidan burym, uning xomashyo bazasining deyarli kamayishiga bog`liq. Masalan, statistik ma`lumot bo`yicha bugingi kunlarda Qoraqalpog`istonning yog` zavodlarida ishlab chiqarish kuvvatlaridan foydalanish hammasi bo`lib 70% tashkil etsa, bu korsatkish Shimbay yog` zavodida esa 67,0%-dan artmaydi.

Oziq-ovqat sanoatida ishlab chiqarish kuvvatlardan foydalanishning darajasi respublikaning boshqa korxonalarida ham yaxshi emas. Masalan, hozirgi ma`lumotlarga qaraganda Nukus sut zavodida xomashyo bazasining etishmasligidan ishlab chiqarish kuvvatlari 80%-ga, go`sht kombinatida 73%-ga foydalnilsa, Beruniy yog` zavodida ishlab chiqarish kuchlaridan foydalanish 63-65%-ni, Chimboy yog` zavodi 89%-ni tashkil etadi. Respublika bo`yicha xomashyo resurslarining etishmasligiga bog`liq ishlab chiqarish kuvvatlardan

foydalanishning darajasi deyarli pasaymokka va yiliga hammasi bo`lib 15-17 ming tonna yog` mahsulotlari tayyorlanmoqda.

Ishlab chiqarish kuvvatlardan to`la foydalanmasligi natijasida faqat 2008-yili Qoraqalpog`iston bo`yicha engil sanoat saxalarida 7 mlrd.56mln sum miqdorda mahsulot kam ishlab chiqarildi. Bundan boshqa oziq-ovqat sanoatida ishlovchilarning ish vaqtidan foydalanish grafigida ham kamchiliklar uchraydi. Masalan, statistik ma`lumotga kura Chimboy yog` zavodida yil mavaynida 20 odam ishga yangidan qabul qilingan bolsa, 41 odam ishdan chiqarilgan. Ushbu kalatlar Beruniy yog` zavodida esa 26/34 kishini tashkil etadi. Shularning oqibatida sanoat saxalarida yiliga respublika bo`yicha atiga 42,3 mlrd. sum miqdordagi qunga ega engil sanoat tovarlari tayyorlanmayabdi. Natijada Qoraqalpog`iston bo`yicha iste`mol tovarlarini tayyorlash, ayniqsa oziq-ovqat mahsulotlarini tayyorlash xajimi O`zbekistonda chiqariladigan illik mahsulotning faqat 2,7-3,2%-ni tashkil etadi xalos. Natijada axolii Jan bashida 39,2 ming Sum mugdarida istimol mollari ishlab chikariladi. Natural formada chiqarilayotgan oziq-ovqat mahsulotlarining hajmi O`zbekistonga nisbatan go`sht bo`yicha 4,5%-ini, mol yog`i bo`yicha 5%-ini, sut mahsulotlari bo`yicha 2,3%-ini tashkil etadi. Bu haqiqatdan ham achinarli hol. Korakalpakstan qishloq xo`jalikka ixtisoslashgan mintaka bo`lsa ham, yiliga aholi jon boshiga 5 kg kartoshka, 48,8 kg poliz ekinlari, 34 kg tarvuz va qovun mahsulotlari, 9,9 kg meva, so`yilgan hoida 25,9 kg go`sht mahsulotlari, 136-138 kg sut, 76-80 dona tuxum etishtirish darajasiga egamiz. Bu oziq-ovqat sanoatida yuz bergan og`ir sharoitlardan qutulish uchun hammasidan oldin tarmoqning xomashyo bazasini kengaytirishga alohida e`tibor berish kerak. Masalan, Qoraqalpog`istonning yog` zavodlarida mahsulot etishtirishning pasayishi, yiliga tayyorlanadigan paxta xasilining kamayishi natijasida bulyapti. Shu boys ishlab turgan kuvvatlardan to`liq foydalanish uchun eng kam deganda yiliga 300-310 ming tonna miqdorida paxta xamashesini etishtirishimiz zarur. Buning uchun qishloq xo`jaligining Yangi tarkibiga zararsiz paxtaning ekin maydoni 150 ming gektarga etkazishimiz shart. Shuning 76-89 ming gektarini janubiy rayonlarida ekib xasildarlikni 29,7 tsentnerga etkazsak, yiliga 264-270

ming tonna miqdoridagi paxta etishtirishga bo`ladi. Bu birinchidan axialini o`simlik yog`i bilan tamiynlashni hal qilsa, ikkinchidan chorvachilik tarmoqlarini belokli em hashak konsentratlari bilan ta`minlashga yo`l ochadi. Qoraqalpog`istonda oziq-ovqat sanoatining rivojlanishini ta`miynlash uchun, mol chorvachiligi saxalarinig samoradarligini ashirishga alohida e`tibor berish kerak. Yuqorida, ta`qidlaganimizdek, mollardan olinadigan sut, go`sht va boshqa ham mahsulotlarning pasayishga bog`liq respublikaning go`sht va sut mahsulotlarini qayta ishlab chiqaradigan korxonalarida ishlab chiqarish quvvatlari foydalanishning darajasi deyarli pasayib ketmoqda. Shuning uchun sug`ormali dehqonchilik zonalarining hisobidan, mustahkam em-xashak bazasini tuzib, qora mollarning bosh sonini ko`paytirish va tarkibidasog`in sigirlarning nisbiy hissasini 39-45%-gacha yuqorilatish zarur. Sababi, bizda hozirgi vaqtda sog`in mollarning hissasi podaning tarkibida eng ko`p deganda 29-32%-dan ortmaydi.

Qoraqalpog`iston sharoitida oziq-ovqat sanoatining rivojlanishini ta`minlash va aholiga iste`mol uchun oziq-ovqat mahsulotlarini ko`paytirishga ko`p rezervlar mavjud. Bular katariga kulay vegetatsiya davridagi yuqori haroratning yig`indisi, uzoq muddatga so`ziladigan quyoshli kunlar, qovun, tarvuz, meva va poliz ekinlaridan ko`p xasil olishga mumkinchilik beradi. Lekin, shunga qaramasdan, hozir respublikaning dehqonchilikda foydalanadigan ekin maydonlarining tarkibida yuqorida ko`rsatilgan barcha ekin uchun ajratilgan maydonlar 3,2-4%-dan ortmaydi. Bu ma`lum darajada aholining qishloq xo`jalik mahsulotlariga degan talabini qanoatlandirishga, ayniqsa oziq-ovqat sanoatida hozirgi o`rnatilgan ishlab chiqarish quvvatlaridan to`liq foydalanishga imkaniyat bermayabti.

Aksiga olib, hozir qishloq xo`jalik mahsulotlarini qayta ishlab chiqaradigan tarmoqlarda sanoatning iqtisodiy natijasi yaxshi emas. Yuqorida ta`qidlaganimizdek, Korakalpog`iston respublikası saloxiyatli tabiiy va iqtisodiy resurslarga ega bo`lsa ham, sanoat tarmoqlaridagi hozirgi ko`rsatkichlar O`zbekistondagi eng past darajani tashkil etadi va yillik sanoat mahsulotlarining faqat 1,7-2%-ini taerlash imkaniga ega. Aholining jon boshiga mahsulot ishlab chiqarish esa 3 marta deyarli past. Bunday qiyin ahvoldan chiqishning birdan-bir

yo`li sanoatda yangi iqtisodiy reformani keng joriy qilish va uning samaradorligini orttirishdan iborat. Shunga yangi reformani ish yuzasida amalga oshirishda respublika sanoatining o`ziga xos hususiyatlarini va uning asosiy bosqichlarini aniqlash katta ahamiyatga ega.

Birinchi bosqichda markazlashgan hokimchilik boshqarvudan bozor munosabatlariga o`tishni ta`minlash orqali bozor ixtisadietining asosini shakllantirish natijasida ko`p bosqichli iqtisodiy alaxalarga o`tish. Bu jarayon bizning respublikamizda shakllandi va uz natijalarini berayabdi.

Keyingi yillar ichida engil sanoatga tegishli ip egirish, tuqimachilik korxonalarining mulk shakllarini aniqlash masalalari xam ishga osirilmakda.

Iqtisodiy reformaning asosiy ustuvor yo`nalishiga boglik sanoatda ilg`or texnologik uskunalar bilan ta`minlangan, eksportga mahsulot chiqarish mumkinchiligiga ega korxonalarni tuzishimiz zarur. Bu yo`nalishda chet el firmalarining hamkorligi bilan tuqimachilik komplekslarini qurishni davam etishimiz kerak. Shu boys Ellikqal`a tumanida qurilgan to`qimachilik kompleksida ishlab chiqarish kuvvlardan to`liq foydalanisha erishish zarur. Bu kompleksning to`liq ishga tushishi yiliga xajmi 20 mln. dollar mahsulot ishlab chiqarish mumkinchiligini beradi, demak bu «Kateks»ga nisbatan mahsulotni 2 marta ko`p chiqaradi degan suz. Yakin kelajakda shunday yana bir to`qimachilik kompleksi-Chimboy shahrida qurish muljanmakda.

Bazar iktisodietiga utishning ustuvor yo`nalishlarida aholi iste`mol tovarlarini tayyorlaydigan korxonalarni kayta tamirlash va qishloq xo`jalik mahsulotlarini to`lig`i bilan qayta ishlovchi va o`zini-o`zi harajat bilan ta`minlaydigan korxonalarni qurish kursatilgan. Bu masalalarni echishda Qoraqalpog`iston respublikasi davlat bashorat qo`mitasi va iktisodiet , Vazirligining, Respublika mikiesida, ishlab chiqarish birlashmalar va korxonalarni tuzish buycha ishlab chiqqan va jokargy kengash sessiyasida qabul qilingan «Qoraqalpog`iston Respublikasining ijtimoiy-iktisodiy tarmoklarining 2000--2005 yillar va 2010 yilgacha oraliqdagi rivojlanishining asosiy yo`nalishlari» mavzusidagi dasturi katta ahamiyatga ega. Shu dastur asosida qishloq rayonlarida ortiq mehnat

resurslarini foydalanish maqsadida sanoat ob`ektlarining qurilishini ko`paytirish zarur.

Ushbu qabul etilgan hujjatlar asosida yaqin yillar ichida qishloq xo`jalik mahsulotlarini qayta ishlash sanoatida 44 yirik ishlab chiqarish korxonalar, kichik korxonalar va tsehlarni yangidan kurish va rekkonstruksiyalash ishlarini olib borish nazarda tutilmoqda. Shuning ichida 33 korxonalar yangidan solish rejalashtirilgan. Demak, bu 3000-dan kishini ish bilan ta`minlashga mumkinchilik beradi.

Shu chora va tadbirlar asosida bunet etildigan engil sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish korxonalarini kurish rejalashtirilgan. Respublika buyicha engil sanoat mahsulotlarini etishtirish xojimini yaqin illar ishida 6,7 mlrd sumga kupaytirishni ta`minlaydi, bu region buyicha etishtiriladigan engil sanoat mahsulotlarining xajimini 2010 yillarga kadar 110-115 mlrd.sumga kupayichiga yil ashadi.

2.3. Qoraqalpog`iston Respublikasida qishloq xo`jaligini rivojlanishi va geografik joylashishi

Qoraqalpog`iston Respublikasi hududida qishloq xo`jaligi xalq xo`jaligining eng yirik tarmoqlaridan hisoblanadi va aholini kundalik ehtiyoj mahsulotlari hamda sanoatning ayrim tarmoqlarini zarur mahsulot bilan ta'minlashda katta rol o`ynaydi. Qishloq xo`jaligi tarmoqlarini rivojlantirish xo`jalik muammolari ichidagi asosiy vazifalardan hisoblanadi va hozirgi kunda hukumat organlarining diqqat markazidagi bosh masalalar qatoriga kiradi. Haqiqatdan ham Qoraqalpog`istonning tabiiy-iqtisodiy sharoitida qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishning eng asosiy tarmoqlaridan hisoblanadi va bu tarmoqning rivojlanish darajasini sanoat relsiga yaqinlatishtirish amali ehtiyojlar ishga oshirildi. Ayniqsa, 80-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab, xalq xo`jaligini, jumladan qishloq xo`jaligining moddiy-texnika bazasini uyushtirish uchun ajratilgan yirik mablag`larning hajmi 1,9 mlrd. so'm, 1986-1990 yillarda 2,5 mlrd. so'm, 2000 yili 33,9 mlrd. so'm bo'lgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2000 yili 33,9 mlrd. so'mga ko'paydi. Ana shu sarflangan mablag`larning 33% i ishlab chiqarish ob'ektlarni

qurish, qishloq xo'jalik mashinalarini sotib olish, transport tarmoqlarini yaxshilash va boshqalar uchun foydalanildi. Bu shirkat va fermer xo'jaliklarining mashina, traktor bazasini kengayti-rishga va yaxshilashga yo'l ochdi. Keyingi yillarda respublikamizning qishloq xo'jaligi yuqori saviyali hamda kuchli traktorlar S-100, K-700, K-701 "Keys", "Klass" va boshqa yuqori sifatli paxta terish mashinalari bilan ta'minlandi.

Qishloq xo'jaligida energiya quvvatlaridan foydalanishning tez sur'at bilan o'sishiga bog'liq mehnatni energiya bilan ta'minlash darajasi ikki hissa ortdi. Qishloq xo'jaligini bundan so'ng intensiv rivojlantirish uchun kimyolashtirishning va melioratsiyaning roli kuchaytirildi.

Keyingi yillarda davlat qarorlariga muvofiq sug'oriladigan erlarda dehqonchilikni rivojlantirishning yangi majmua dasturi ishlab chiqildi. Bu Respublikada qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun katta tarixiy ahamiyatga ega hujjat bo'ldi.

Qoraqalpog'iston sug'orish tizimlarining qayta ta'mirlanishi natijasida dehqonchilik rayonlarida kollektor-drenaj to'rlari tarmoqlari ko'paydi. Sababi, o'lkamiz sharoitida buni qurish ekin maydonlarning meliorativ holatini yaxshilashda eng muhim vazifalardan hisoblanadi.

Dehqonchilik. Hozir Qoraqalpog'iston O'zbekistondagi eng yirik dehqonchilikka ixtisoslashtirilgan mintaqalardan hisoblanadi va bu erda 1,3 mln. ga yaqin obikor dehqonchilik uchun foydalanishga yaroqli ekin maydonlari mavjud. Statistik ma'lumotlarga nazar salsak, respublika hududida suv bilan ta'minlangan ekin maydonlar 456,8 ming gektarni tashkil qiladi. Shu jumladan, hozir dehqonchilikda foydalanilayotgan ekin maydoni 405,8 ming ga. barobar.

Asosiy qishloq xo'jalik ekinlari uchun foydalaniladigan erlarning miqdori va tarkibini 14-jadvaldan ko'rish mumkin.

Berilgan ma'lumotlarga qaraganda, respublika bo'yicha sug'orib ekiladigan ekin maydoni tarkibida texnik ekinlar 36,6% tashkil etadi. Masalan, 1965 yillarda qishloq xo'jaligida foydalanadigan erlar 176,5 ming ga bo'lsa, 2000 yilga kelib

esa 405,8 ming gektarga ko`paydi. Shu yillar ichida g`alla maydoni 2,6 hissaga, paxta maydoni 2,4 hissaga, beda uchun ajratilgan ekin maydoni 52,4 ming gektarga etdi, buni 1940 yilga solishtirganda 11,6 ming gektarga ko`p degan so`z. Ko`rsatilgan yillar ichida, ayniqsa, donli ekinlar maydoni ko`paymoqda. Agar 1940 yillarda respublika bo`yicha g`alla uchun ajratilgan maydon 47,8 ming ga bo`lsa, bu ko`rsatkich 1945 yili esa 126,2 ming gektarga ko`paygan.

G`alla maydoni ayniqsa, 80-yillardan boshlab kengaytirildi. O`zbekiston va Qoraqalpog`iston Respublikalari o`z mustaqilligiga erishishi bilan xalq ehtiyojini hisobga olgan holda oziq-ovqat mahsulotlarini ko`paytirish maqsadida g`allachilikni rivojlantirishga alohida e`tibor berilmoqda. Masalan, 2000 yillarda respublikada g`alla uchun ajratilgan ekin maydoni 133,2 ming gektar bo`lsa, shundan sholigarchilik maydoni 61,2 ming gektarni tashkil qildi. Dehqonchilik tarmoqlari ichida paxtachilik katta ahamiyatga ega. Bu tarmoq avvalgidek davlat daromadini pul bilan ta`minlab qishloq xo`jaligining ahamiyatini saqlab qolmoqda. Shu sababli ekin maydonidan yiliga 36,6-37,6 % i paxta uchun ajratildi.

Paxtachilik. Respublikada qishloq xo`jaligini kelajakda rivojlantirish uchun tabiiy-iqtisodiy rayonlarning sharoitiga qarab, xo`jaliklarda ixtisoslashtirish ishlarini hayotga tadbiiq qilish rejalashtirilmoqda. Qishloq xo`jalik ishlab chiqarishida ixtisoslashtirish masalalari ko`rilgan faqat tabiiy-iqtisodiy rayonlarning yoki barcha respublikalarning tarkibida emas, u har bir tumanning hududiy shartini hisobga olib, xo`jaliklar orasidagi ixtisoslashtirish ishlarini amalga oshirish nazarda tutilishi kerak.

Paxtachilik respublikamiz qishloq xo`jaligining rivojlangan tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Hozirgi vaqtda paxtachilik butun ekin maydonining 43% ini egallaydi.

Respublikamizda paxta maydonlari keyingi yillarda 134,5% ga va olinadigan hosilning miqdori ham deyarli ko`paydi. Agarda, 1965 yillarda paxtadan olingan hosil 269 ming tonna bo`lsa, 1995 yilga kelib, bu ko`rsatkich 288,2 ming tonnaga etdi. Biroq hosildorlik esa gektariga 21,4 tsentnerdan faqat 22,1 tsentnerga ko`tarildi. Paxtachilikda yutuqqa erishish yangidan o`zlashtirilayotgan

ekin maydonlarining ko'pligi bois amalga oshirildi. Keyingi 20 yil ichida respublikadagi ekin maydonlari kengaytirildi. Respublika qishloq xo'jaligini kelajakda rivojlantirish uchun olib borilgan ishlarning natijasida ob-havoning noqulayligiga qaramasdan paxtachilikni rivojlantirish yuqori darajada olib borilmoqda. Paxta hosildorligini oshirish melioratsiya, kimyolashtirish va mexanizatsiyaning hajmini kuchaytirishida o'zining ahamiyatini ko'rsatmoqda. Biroq, bu ko'rsatkichning ta'siri paxtachilikda unchalik sezilmayapti.

Natijada qishloq xo'jaligida paxta hosilining miqdori keyingi 15 yilda faqat ekin maydonlarini kengaytirish hisobiga oshmoqda.

Ayrim xo'jaliklar yangi islohatlar sharoitida shakllantirish masalalarida kamchiliklarga yo'l qo'yib, mahsulotning iqtisodiy samoradarligini pasaytirdi. Binobarin, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini agrosanoat usuliga o'tkazish, uning moddiy-texnik bazasini shakllantirish katta ahamiyatga ega. Yildan-yilga mineral ozuqalarni ko'paytirish, ishlab chiqarishni texnika bilan ta'minlash, yirik suv xo'jaligi ishlarini yurgizish va kollektor-drenaj tarmoqlarini qurish, erning meliorativ holatini yaxshilash, ishchi va mehnatkashlarning moddiy ehtiyojlarini qondirish katta ahamiyatga ega. Bu paxtadan olinayotgan hosilning ortishiga ta'sir qiladi. Ayrim shirkat va fermerlarning ish tajribalaridan ma'lumki, respublikada paxta hosildorligining ortishi uchun katta imkoniyatlar bor. Respublikada paxtani tez sur'atda rivojlantirishga ahamiyat berilmoqda. Shuning oqibatida dehqon-fermer va shirkat xo'jaliklari mo'l hosil etishtirmoqda. Masalan, Beruniy tumanining "Navoiy", To'rtkulning «Namuna» xo'jaliklari va Amudaryoning «Y. O'razboev» nomidagi jamoa xo'jaligida paxtadan olingan hosil bo'yicha yuqori ko'rsatkichlarga erishdi.

Respublikaning janubiy zonasidagi bir qancha xo'jaliklarda, shuningdek, shimoliy zonada joylashgan ayrim brigadalar hosildorlikni oshirishda katta yutuqlarga erishdi. Ularning har biri 1 ga. dan olinadigan paxtani 27-34 ts va undan ham ko'proq etishtirdi.

1980-2000 yillar oralig'ida respublika tumanlari va tabiiy-iqtisodiy zonalari bo'yicha paxta ekishning geografik joylashuvida katta tadbirlar ishlab chiqildi.

Bu respublikada, ayniqsa, janubiy mintaqalarda paxta hosilining ortishiga imkon yaratdi (jadval-10).

Jadval-10

Qoraqalpog`istonda 1980-2014 yillar ichida paxta etishtirish

Yillar	Paxtaninig ekin maydoni (ming. ga)	Hosildorlik (ts/ga)	Umumiy mahsulot (ming. Tonna)
1980	133,7	32,2	430,2
1985	163,4	22,1	361,3
1990	153,0	22,6	349,0
1995	145,5	19,8	288,2
2000	145,5	13,5	196,8
2005	102,9	19,5	184,1
2010	101,0	18,2	188,2
1/01/ 2014	95,7	24,6	215,8
2014 -1980yga % hisobida	71, 6	76,5	-50,2

Respublikaning janubiy rayonida paxtachilikni rivojlantirishda qilingan bir qancha ishlar yaxshi samara berdi, ya`ni bu rayonning tabiiy-iqtisodiy rayonlari erlarni ekishga puxta tayyorlash, yangidan o`zlashtirilgan erlarning meliorativ holatini yaxshilash, ularda mexanizatsiya va kimyolashtirishning rolini kuchaytirish va mehnat resurslaridan unumli foydalanish natijasida paxtada olinadigan hosildorlikni oshirishga imkoniyat yaratadi. Shu tufayli paxtaning hosildorligi shimoliy rayonga qaraganda deyarli yuqori. Buni quyidagi jadvaladan ko`rishimiz mumkin.

Ko`rsatilgan ma`lumotlarga qaraganda, janubiy rayonda paxta ekiladigan maydon shimoliy rayonga nisbatan kam, lekin hosildorlikni oshirish uchun imkoniyatlar mavjud. Shu tufayli effektiv haroratga ega janubiy rayonda paxtaning ekin maydonlarini kengaytirish mehnat resurslaridan samarali foydalanishga ham yordam beradi.

Oldingi tumanlarning, xo`jalik va brigadalarning ish tajriba-laridan foydalanish orqali respublikaning tabiiy-iqtisodiy rayonlarida paxtachilikni yanada rivojlantirish uchun imkoniyatlar bor.

Qishloq xo`jaligining moddiy shakllanishi ahamiyatli iqtisodiy ishlarni amalga oshirishi, qishloq xo`jalik ishlab chiqarishini kelajakda rivojlantirish uchun yaxshi asos tuzmoqda. Bu borada Qoraqalpog`istonda keyingi yillarda qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirish va uni texnik tomondan qayta ta`minlash bo`yicha bir qancha ishlar amalga oshirildi.

Qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishiga ajratiladigan yirik harajatlarning miqdori orttirildi. Masalan, 1980-1985 yillar ichida respublikaning qishloq xo`jaligi tarmoqlarida ishlayotgan asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymati 1976-1980 yillarning miqdoriga taqqoslaganda 50,9% ga ko`paydi. 1990 yilga kelib esa bu ko`rsatkich 1 mlrd. so`mni tashkil qilsa, 1991 yili esa 1,2 mlrd. so`mga ko`paydi. Qishloq xo`jaligi sohalarining asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan jihozlash darajasi yaxshilanmoqda. Yuqori sifatli texnikalar, mineral o`g`itlar va boshqa moddiy-texnik resurslari yil sayin ko`paymoqda. Bu va boshqada qishloq xo`jaligining samaradorligini oshirishga qaratilgan tadbirlar tumanlar va mintaqalar bo`yicha paxtachilikni rivojlantirishga imkon berdi.

Qoraqalpog`istonning qishloq xo`jaligi hozirgi zamon texnikalari bilan qayta jihozlandi. Ularning umumiy energetik quvvati 1493434 ot kuchiga etkazildi. Amudaryoning quyi qirg`oqlarida yangi erlar o`zlashtirilgan va yangidan paxtachilik, sholikorlik xo`jalik-larining tashkil qilinishi bilan traktorlarning, kombaynlarning, paxta terish mashinalari va boshqa qishloq xo`jaligi texnikalarining soni ko`paytirildi. Masalan, 1980 yili qishloq xo`jaligi-dagi traktorlarning soni 13,2 ming dona bo`lsa, bu ko`rsatkich 1990 yili 15,6 ming donaga, paxta terish mashinalari esa keyingi 10 yil ichida 5119 ga etdi. Suv xo`jaligi qurilishi borasida ham yirik miqdorda ishlar amalga oshirilmoqda. Yangi magistralli kanallar va kollektorlar, gidrotexnik inshootlar qurilmoqda va ularning ishlab turganlari qayta ta`mirlanmoqda, bularning barchasi ekin erlarining meliorativ holatini yaxshilab sug`oriladigan erlarni suv bilan ta`minlash darajasining ortishiga yordam beradi.

Qoraqalpog`iston sharoitida paxtachilik bilan shug`ullanadigan xo`jaliklar eng shimoliy kenglikda joylashganligini hisobga olib va ob-havo sharoitidagi

o`zgarishlarga yangi agrotexnikaviy tomondan ishga oshiriladigan hamda boshqa shartlarni hisobga olgan holda paxtaning ertapishar va mashina terimiga qulay, yuqori hosildor navlarni ekish zarur.

Respublika sharoitida qishloq xo`jaligida, ayniqsa, paxtachilik tarmoqlarida sarf-xarjlar va mehnat resurslarining ko`p ishlatilishi paxtaning o`ziga tushar bahosining ko`payishiga olib kelmoqda. Mahsulot bahosining ko`tarilishiga respublikaning tabiiy-iqtisodiy mintaqalari bo`yicha qishloq xo`jalik tarmoqlarining iqtisoslashish darajasi ham ta`sir ko`rsatmoqda. Shu tufayli Qoraqalpog`istonda dehqonchilik tarmoqlarini ixtisoslash-tirishni tezlashtirish, ekin maydonlarini kengaytirish va kompleksli mexanizatsiyani keng amalga oshirish paxtachilik tarmoqlarida mahsulotning bahosini arzonlatishga yo`l ochadi. Bularni amalga oshirish iqtisodiy tomondan katta natija berishini Qoraqalpog`istonning dehqon-fermer xo`jaliklari va ixtisoslash-tirilgan tumanlarning ayrim yutuqlari to`liq isbotlaydi.

Xulosa qilib aytganda, respublika hududida hozirgi kunda etishtirilayotgan paxtaning 82,5 % i ixtisoslashtirilgan paxtachilik xo`jaliklarida etishtiriladi. Lekin, paxta etishtirishdagi xato fikr va mulohazalarga nisbatan paxtachilik respublika bo`yicha katta natijalar bermayapti. Paxtaning hosildorligi past, shu tufayli mahalliy, ob-havoga moslashgan sifatli, paxtaning tez pishar «S-4727», «Ch-3104» va «Ch-3010» navlarini keng miqdorda tarqatish zarur. Bu paxtachilikni rivojlantirishga va ishlab chiqarish jarayonida unumdorlikning ko`tarilishiga sabab bo`ladi.

G`allachilik. Qoraqalpog`iston Respublikasida sholikorlik eski tarmoqlaridan biri bo`lsada, ko`p yillar davomida sholikorlik paxtachilik xo`jaliklarining ko`shimcha tarmog`i bo`lib, u past darajada rivojlandi. Oqibatda har gektar erdan olinadigan mahsulotning miqdori 10 tsentnerdan ortmadi. 60-yillarga kelib, Qoraqalpog`iston eng yirik sholikorlik rayonsiga aylandi. O`zbekistonda etishtiriladigan yillik sholi hosilining 72% ini beradigan bo`ldi, ayrim yillar ichida Qoraqalpog`istonda sholikorlikning rivojlanishini quyidagi jadvaldan ko`rishimiz mumkin.

1955-2000 yillar ichida Qoraqalpog`istonda sholikorlik deyarli rivojlandi.

Ko`rinib turibdiki, 1955-2000 yillar ichida sholi maydoni 13,6 ming gektardan 26,2 ming gektarga, ya`ni 193 % ga kupaydi. Umumiy mahsulot 27,0 ming tonnadan 43,9 ming tonna, ya`ni 162,6%ga hissa oshdi. Hosildorlik esa gektariga 19,6 ts/ga ya`ni 102,8% ni tashkil qildi. Lekin Qoraqalpog`iston O`zbekistondagi eng yirik sholikorlik rayonsi bo`lib shakllansa ham, ayrim ko`rsatkichlar bo`yicha yil sayin pasaymoqda. Sababi qo`shni Xorazm viloyati ham sholikorlik bilan shug`ullanadi. Ular yuqori sifatli tarmoqqa ega. Viloyat hududida 1966-94 yillar ichida sholi maydoni 5,7 ming ga dan 28 mln ga ya`ni 5,7 hissaga, umumiy hosil 16,2 ming tonnadan 187 ming tonnaga ya`ni 11,6 hissaga, hosildorlik gektariga 28,4 ts dan 35,2 ts ga ko`paydi. Doim bir xil tabiat sharoitga va er-suv resurslariga ega bo`lsada, bu viloyat sholining o`rtacha hosildorligi bo`yicha O`zbekistonda yuqori o`rinda turadi.

1966 yili Qoraqalpog`istonda «Qoraqalpoqsovxozstroy» boshqar-masi tuzildi. U barcha sholikor xo`jaliklarning ishlab chiqarish va madaniy maishiy binolar qurishida, sug`orish tarmoqlarini injenerlik usulda tuzish va qayta tekshirish, yangi erlarni o`zlashtirish, kadrlar tayyorlash va sholi etishtiruvchi xo`jaliklarni moddiy-texnikaviy tomondan ta`minlaydi. Shunday qilib, ishlab chiqarishni boshqarishni markazlashtirish, ixtisoslashgan xo`jalik-larni tuzish, ularning moddiy texnikaviy bazasini shakllantirish katta ahamiyatga ega. Shuning natijasida sholikorlik xo`jaliklarida etishtirilgan hosilning miqdori 1985 yillari 70 mln so`mni tashkil qildi. 100 ga ekin maydoniga to`g`ri keladigan asosiy ishlab chiqarish fondlarining foydasi 1970 yillari bilan solishtirganda 1,7 hissa, 1966 yil bilan solishtirganda esa 6,3 hissa ortdi. Sholikor xo`jaliklarni zarur texnika bilan ta`minlash va erlarning meliorativ holatini yaxshilash uchun sarflanadigan mablag`larning miqdorini orttirish zarur. Shunga ko`ra, Qoraqalpog`iston sholikorlari oldida mas`uliyatli vazifalar turibdi. Ayniqsa, ekinlarning hosildorligini oshirishda ilmiy asosda almashlab ekishni amalga oshirish lozim. Bu kompleks tashkillashtirilgan, agrotexnikaviy ehtiyojlarni o`z ichiga oladi va tuproqning unumdorligini yaxshilashga, suv resurslaridan unumli foydalanishga

imkon yaratadi. Almashlab ekishning bosh vazifasi, olinadigan mahsulotga sarflanadigan moddiy mablag`larni tuproq unumdorligini tabiiy yo`l bilan oshirish orqali qishloq xo`jalik ekinlarining hosildorligini orttirishdir. Keyingi yillarda Qoraqalpog`istonda sug`oriladigan erlar ikkinchi marta sho`rlanish jarayonidan o`tmoqda, ya`ni Orolning suv sathi kamayishi ta`sirida bu mintaqadagi sharoit qiyinlashmoqda. Shu sababli, erning meliorativ holatini yaxshilash bo`yicha ishlarni amalga oshirish dehqonchilikni intensivikasiya-lashning ajralmas qismi bo`lib hisoblanadi. Agrotexnikaviy uslublardan to`g`ri foydalanilsa, qishloq xo`jaligi ekinlarining hosildorligini orttirish mumkin.

Shu qatorda Nukus, Taxtako`pir tumanlarida ham gektariga 32-34 ts hosil olinmoqda. Ayrim xo`jaliklar, masalan, Nukus tumani «Sho`rtanboy», Taxtako`pir tumanidagi «Taxtako`pir», Qo`ng`irotdagi «Ko`kdaryo» jamoa xo`jaliklari hosildorligini orttirish uchun katta imkoniyatlarga ega. Keyingi yillardagi havoning salqin kelishi, bahorning seryog`in kelishi paxtachilik xo`jaliklariga zarar etkazsa ham, sholikorlik xo`jaliklariga unchalik zarar bermadi, aksincha ayrim yillarda sholichilik xo`jaliklari rejalarini ortig`i bilan bajarishga erishdi. Shu sababli, Qoraqalpog`iston Respublikasining shimoliy rayonlarini sholigarchilikka, janubiy rayonlarni paxtachilikka moslashtirish bir qancha maqsadga muvofiq keladi.

Qoraqalpog`iston Respublikasida sholigarchilikni rivojlantirish hamda joylashtirishda iqlimiy sharoitlarni va suv zahiralarini hisobga olishimiz kerak. Agar suv zahiralari etarli bo`lsa, sholichilikni yangi erlarni o`zlashtirish hisobidan rivojlantirish mumkin. Agar suv-zahiralari etarli bo`lmasa, unda har gektar erdan olinadigan mahsulotni ko`paytirish va suvni kam sarflaydigan ekinlarning maydonini ko`paytirish yo`li bilan sholichilik va boshqa ekinlardan olinadigan mahsulotning miqdorini orttirish mumkin.

Chorvachilik. Qoraqalpog`istonda chorvachilik, dehqonchilik kabi qishloq xo`ja-ligining muhim tarmoqlaridan hisoblanadi. U birinchidan, aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta`minlasa, ikkinchidan oziq-ovqat va engil sanoat tarmoqlarini

xom ashyo bilan ta'minlaydi. Shu bilan boshqa iqtisodiy rayonga chiqarish uchun asosiy moddiy mahsulotlar beradi.

Qoraqalpog'istonda chorvachilik rivojlangan tarmoqlariga qo'ychi-lik, yirik qoramol, cho'chqachilik, tuya va yilqi etishtirish, parrandachilik va pillachilik tarmoqlari kiradi. Bularning ulushiga 2005 yilgi ma'lumot bo'yicha qishloq xo'jalik tarmoqlarida etishtirilgan mahsulotning 40,2 % to'g'ri keladi.

Berilgan ma'lumotlarga qaraganda, Qoraqalpog'iston bo'yicha chorva mollarning bosh soni umuman olganda ancha o'sdi. Masalan, 1981-2010 yillarda barcha xo'jaliklar bo'yicha yirik qoramollarning bosh soni 2 hissaga, shundan sigirlarning bosh soni 2,3 hissaga ortdi.

Chorvachilik tarmoqlarini rivojlantirish chorvachilik mahsulotlarini ko'paytirishga yo'l ochdi. Masalan, 1981 yil bilan solishtirilganda 2005 yilga kelib respublikada go'sht etishtirish (so'yilgan holda) 110,0 %, sut 102,4 %, qoramol terilarini tayyorlash 103,0 % ni tashkil qildi.

Keyingi yillar ichida chorvachilikni rivojlantirish bo'yicha katta ishlar amalga oshirildi. Mollarning em-hashak bazasi mustahkamlandi va kengaytirildi. Chorvachilikni ixtisoslashtirish natijasida sobiq xo'jaliklararo birlashmalarining, assosatsiyalarining va davlat xo'jaliklarining kuchi bilan em-hashak tayyorlash, fermalarni mexanizatsiyalashtirish, chorvachilik majmualarini qurish, ishlab chiqarish jarayonini avtomatlashtirish va mexanizatsiyalashtirish, mahsulot tayyorlashni ko'paytirish bo'yicha yirik ishlar amalga oshirildi. Bu chorvachilik mahsulotlarini ko'paytirishga yo'l ochdi

Biroq bundan xususiylashtirilgan xo'jaliklarda mollarning bosh soni ko'paydi degan tushuncha kelib chiqmaydi. Aksincha, keyingi yillarda, ayniqsa, 1996-2000 yillar oralig'ida qishning juda sovuq kelishi, ayniqsa, chorvachilik tarmoqlarida chorvani qishlatish ishlariga tayyorgarlikning past darajada bo'lishi sababli mollar soniga salbiy ta'sir etadi. Go'sht tayyorlash, asosan yakka xo'jaliklarda ishlarning to'g'ri tashkil etilishi hisobiga bajarildi va ko'p xarajat sarflandi. Shuning uchun chorvachilikni rivojlantirishda asosiy masalalarning biri

mahsulotning tannarxini arzonlashtirish va ishlab chiqarishning rentabelligini orttirishga qaratilishi shart. Bu o`z navbatida ishlab chiqarishning asosiy fondlaridan foydalanishni yaxshilash va xo`jalikning ichki imkoniyatlarini to`liq ishga qo`shishni talab etadi.

Qoraqalpog`iston Respublikasi kelgusida qishloq-xo`jaligida foydalanish uchun yaroqli ekin moydanlariga boy bulib, ulardan samarali foydalanish 47,9 ming tonna boqsha, 149 ming tonna savzavot, 31,6 ming tonna.

2.4. Xorazm viloyatida qishloq xo`jaligini rivojlanishi va geografik joylashishi

Xorazm viloyati O`zbekiston Respublikasining avvaldan suvg`ormali dehqonchilik va chorvachilikka ixtisoslashgan regionlardan xisoblanadi. Viloyat hududida suvg`orilib ekiladigan dehqonchilik sohaslarini rivojlantirish bo`yicha katta ishlar amalga oshirildi va bu soha yiliga 52% qishloq xo`jalik mahsulotlarini tayorlaydigan bo`ldi. Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda suvg`orish tizimlarini yangidan qurish va ekin maydonlarining meliorativ holatini yaxshilash bo`yicha amaliy choralar amalga oshirildi. Magistralli suvg`orish kanallari, masalan "Tosh sag`a", "Pitniyak arna", "Shabat", "Palvan-Gazobad", "Qiliniyazboy" uxshagan irrigatsiyaviy tizimlar hozirgi zamon talablariga mos etib ishga qushildi va irmoqlari injenerlik uskunalari bilan ta`minlandi. Keyingi yillarda, ayniqsa 1952-yillardan keyin Xorazm viloyatining iqtisodiy ijtimoiy darajasi yuqoriladi. Navoiy-Uchquduq-Miskin(Turtkul)-Nukus, Charchao`-Qung`irot va Beyneo`-Makat-Aleksandrov-Gay yo`nalishidagi temir yo`l liniyasining ishga tushirilishiga bog`liq viloyatning transport-iqtisodiy ahvoli yaxshilandi yirik-yirik suv xo`jaligi ishlarini amalga oshirish uchun sharoitlar tuzildi, temir beton konstruktsiyalarini ishlab chiqaradigan karxonalar tuzildi va qishloq-xo`jaligida foydalanadigan ekin maydonlarini injenerlik usulda kartalashtirish masalasi echildi. Qishloq xo`jaligi bilan shug`ullanadigan karxonalarda tashkillashtirish masalasini kuchaytirish va ishlab chiqarish xizmatkorlarini moddiy rag`batlantirish tamoyillarining ishga oshirilishiga bog`liq qishloq xo`jalik mahsulotlarini

tayyorlashning ko`lami orta boshladi. 1940-yillarda viloyat bo`yicha 78 ming tonna paxta tayyorlandi, bu 1928 yilga nisbatan 4,5 esa ko`p. Davlat tomonidan paxta tolasiga bo`lgan talabning kuchayishiga bog`liq “Tosh sag`a” va boshqada kanallarning irmoqdan suv o`tkazish mumkinchiligi kupaytirildi. Yordamchi suv etkazuvchi “Tuyamuyin”, “Torang`ilsag`a” kanallarining ishga tushishi va normalangan suvg`orish rejimlari bir tutash rejaga o`tkazildi.

Melioratsiya sohalarida ham ko`lamli ishlar amalga oshirildi. Ekin maydonlarining meliorativlik holatini yaxshilash maqsadida O`zbekistondagi yirik meliorativlik qurilishlarning biri magistralli “Daryolik” katta ko`llar zovuri va “G`azabat-Dao`dan”, “Yangibazar” zovurlari foydalanishga topshirildi.

Bu yana boshqa choralar viloyat bo`yicha ekin maydonlarining meliorativlik holatining yaxshilanishiga, er osti suvlarining sadhini pasaytirishga va ushbu asosiy suvg`ormali dehqonchilik sohalarining, ayniqsa paxtachilikning rivojlanishiga yo`l ochdi.

Paxtachilik. Xorazm viloyati O`zbekistondagi yirik paxtachilikga ixtisoslashgan hududlardan hisoblanib, uning ulushiga respublika bo`yicha etishtiriladigan paxta maxsulotining 8,1-9,2% to`g`ri keladi. Paxtachilik viloyat bo`yicha dehqonchilikning eng asosiy sohasi. Agar qishloq xo`jaligi bo`yicha etishtirilgan mahsulotni 100% deb hisoblasak, shuning 74-76% i paxtachilik sohalaridan o`ndiriladi. Shunga mos paxtachilik asosiy pul daromadlarini tuplaydigan soha sifatida intensivli rivojlanmoqda va g`aznani pul bilan ta`minlaydigan soha sifatida viloyatning barcha tumanlarida deyarli ekiladi (jadval-11). Jadvalda berilgan ma`lumotlarga ko`ra 1940-2010 yillar oralig`ida, yoki keyingi 70 yil ichida viloyat bo`yicha paxta etishrish 2,7 marta ko`paydi, har gektariga esa erdan olinadigan paxtaning hosilligi 2,5 marta, ekin maydoni esa 48,7% ga yuqoriladi. Shunday qilib ko`rsatilgan yillar ichida viloyat hududida paxtachilik sohalarida katta muvoffaqiyatlar qo`lga kiritildi. Paxta etishtirish bo`yicha qo`lga kiritilgan ayrim muvoffaqiyatlar barchasidan da`oldin har gektar ekin maydonidan olinadigan hosildorlikning yuqorilashiga bog`liq bo`ldi.

Xorazm viloyatida paxtachilikning rivojlanishining asosiy kursatkichlari

Kursatkichlar	Yillar 1/01								1.01.2014 yil % xisobida	
	1940	1955	1970	1980	1990	1995	2005	2014	1940	2005
Paxtaning ekish maydoni ming gektar	7,2	97,6	104,5	105,0	110,8	102,1	107,4	110,6	153,6	103,0
Xosillik tsentnerga	10,9	...	39,0	42,1	31,5	29,8	27,3	24,9	2,3 marta	91,2
Umumiy mahsulot	76,6	195,9	407	442,0	349	304,7	293,2	275,0	3,6 marta	93,8

Agar 1940-1995 yillar oralig`ida ekin maydoni faqatgina 41,4% ga ortsa, u umumiy yig`ib olingan paxta mahsuloti 400% ga, yoki 4 martaga yuqoriladi. Shunday qilib shu davr ichida paxta mahsuloti etishtirishning to`rtidan bir ulushi ekin maydonlarining ortishiga bog`liq bo`lsa, qolgan to`rtidan uch bo`limi hosildorlikning yuqorilashi asosida amalga oshdi. Lekin 1980 yillardan boshlab paxtachilik sohalarida teskari tendentsiyalar yuz bera boshladi. Paxtaning hosildorligi keyingi 15 yil ichida 12,3 tsentnerga yoki yiliga 1% deyarli kamayadi, shu boys yillik etishtirilgan paxta mahsulotining hajmi 137,3 ming tonnaga, kamayib ketdi. Bu birinchidan Orol muammosiga aloqodori regionda yuz bergan ekologik jarayonga bog`liq bo`lsa, ikkinchidan agrotexnikaviy qoidalardan dehqonchilikda foydalanishning o`zilishga tushganligini bayonlaydi. Buni respublika masshtabida paxtachilik bo`yicha ko`rsatkichlarga Xorazm viloyatining tutgan solishtirma ulushidan ko`rishga bo`ladi.

Xorazm viloyati hududida paxtachilik sohalarini rivojlantirish bo`yicha zaxirada kam emas birdek tabiiy meliorativ sharoitda joylashsa ham bir necha xo`jaliklar hattoki tumanlar hozirning o`zida yuqori xosil etishtirib bormoqda. Masalan Yangiariq tumanidagi “Narimanov” nomidagi, Qo`shko`pir tumanidagi “Axunboboev” nomidagi va boshqa xo`jaliklar har gektar paxta maydonining 41-43 tsentner mahsulot etishtirib, qo`shni xo`jaliklarga taqqoslaganda gektariga 19-21% paxta ko`p etishtirib kelmoqda. O`tgan xo`jalik yilida viloyat tumanlari ichida Xanqa, Yangiariq va Qo`shko`pirda gektariga 30-29,2 tsentner paxta etishtirildi. 22 xo`jalikda paxtaning gektariga hosildorligi 28-33,5 tsentner oralig`ida bo`ldi.

Lekin 12-15 ming paxta maydoniga ega unlab xo`jalikda zuroatlilik gektariga 25-27 tsentnerdan artmaydi. Ayrim yillar ichida Xorazm viloyatining tumanlari bo`yicha paxtachilikning rivojlanishi, ayniqsa ekin maydonlarining geografik joylashishi va tabiiy meliorativ sharoitda tumanlar miqyosida har gektar erdan olinadigan hosildorlikdagi farqlarni pastdagi jadval ma`lumotlaridan ham ko`rish mumkin.

Berilgan ma`lumotlarga nazar solganimizda Qo`shko`pir, Xanqa, Shavat va Urganch tumanlari paxtachilikga ixtisoslashgan yuqori ko`rsatkichlarga ega tumanlar qatoriga kiradi va viloyat hududida yuqori nisbiy ulushga ega. Bu tumanlar yil sayin samarali hosil to`plomoqda va viloyat miqyosida etishtiriladigan paxta mahsulotining 46,9% ni tayyorlaydi. Qolgan 7 tuman esa viloyatning 53% dan ko`proq paxta maydonini egalashiga qaramasdan barchasi bo`lib yillik etishtiriladigan paxtadan faqat yarimidan ortig`igina o`ndiriladi. Paxta mahsulotini etishtirishda hattoki bir-biri bilan chegaradosh va birdek tabiiy meliorativ sharoitga ega xo`jaliklar arosida ham katta farq uchraydi. Shuning uchun birdek sharoitga ega bo`lsa xam orqada qolganlar qatoridan o`rin olgan xo`jaliklarni, o`rtachalar va oldingilar qatoriga qushish hozirgi kunning asosiy vazifalari qatoriga kiradi. Bu choralarni tezdan amalga oshirish viloyat miqyosida yillik paxta mahsulotini tayyorlashni eng kam deganda 6-11% ga yuqorilatishga mumkinchilik to`g`diradi.

Xorazm viloyati hududida qishloq xo`jaligi sohalarini, shuningdek paxtachilik bilan shug`illanadigan xo`jaliklarning moddiy texnik bazasini rivojlantirish bo`yicha ham katta masshtabda amaliy choralar ishlab chiqildi va ish yuzasidan amalga oshirilmoqda. Qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishini texnika bilan ta`minlashning darajasi ortdi va ularning ta`mirlash bazasi kengaytirildi. Agar 1980 yillarda qishloq xo`jaligida 9,9 ming dona traktorlar ish boshlasa, bu ko`rsatkich hozirgi vaqtda 12 ming donaga ko`paytirildi. Paxta teruvchi mashinalar parki 1,5 ming donaga va g`alla yig`adigan kombaynlarning soni 0,7 ming donaga etkazildi va hakozi. Shunga mos qishloq xo`jaligi sohalarida asosiy ish operatsiyalari mexanizatsiyalandi. Shunga to`plangan paxta hosilini mashinalarda terib olish, g`alle o`rish va yig`ib olish, er shudirgarlash, paxta maydonlarini

suvg`arishga tayyorlash, erlarga mineral va anorganik o`g`itlarni chiqarish ekin maydonlarini g`oza poyadan tozalash, ko`zgi va qish oylaridagi irrigatsiya kanallarini, shuningdek zovur-drenaj setlarini tozalash va qazish ishlari kiradi.

Qishloq xo`jaligi sohalarin mexanizatsiyalash manbaini rivojlantirish va meliorativ sohalari uchun kerakli mexanizmlarni ko`paytirish irrigatsiya va melioratsiya sohalarini rekonstruktsiya qilish va ekin maydonlarining meliorativ holatini kengdan yaxshilashga yo`l ochdi. Dehqonchilik bilan shug`illanadigan xo`jaliklarda zovur-drenaj setlarini qurish kengaytirildi va er suvg`orish sohalarida suvg`orishning yangi rejalari va me`yorlari ishlab chiqildi. Shunga mos yirik suvg`orish tizimlarining iyliq suv o`tkazish mumkinchiligi kengaytirildi va suvg`orish tizimlarini tozalash to`lig`i bilan mexanizmlarning ulushiga o`tkazildi. Bu erning meliorativ holatini yaxshilashga va tabiiy hosildorlikni ko`paytishga mumkinchilik yaratadi. Avvaldan amalga oshirilib kelayotgan o`z-o`zligidan suvg`orish ishlari mashina yordamida suvg`orish bilan almashtirildi. Natijada viloyat buyicha ekin maydonlarining maydoni kengaydi va har bir gektar suvg`orilib ekiladigan ekin maydonlaridan olinadigan pullik foydaning hajmi ortdi. 1 gektar ekin maydoni uchun beriladigan mineral o`g`itlarning hajmi yuqorilatildi. Shunday ekan hozir bir gektar ekin maydoniga 314kg o`g`it chiqariladigan bo`ldi, bu 1963 yillardagi berilgan azot va fosfor o`g`itlariga nisbatan 2,4 marta ko`p degan so`z. Ekin maydonlarining meliorativ darajasiga qaray va yuqori hosil to`plash uchun kuzgi asosiy surim ostiga gektariga 10-15 tonna mol o`g`iti yoki 60-70% lik yillik fosfor o`g`itlarini beriladigan bo`ldi, bu ham Xorazm viloyati shoryatida paxtaning biologik uslubda rivojlantirish masalasini xisobga olib 60-70% lik fosfor va kaliy o`g`itlari dozasi 28-30 sm teranlikda berila boshladi. Bu va boshqada qo`llaniladigan choralar erning meliorativ holatini xisobga olib olmashlab ekish tizimini keng tadbiiq qilishga imkoniyat beradi. Bu birinchidan ekin maydonlarining meliorativ holatini yaxshilashni echsa, ikkinchidan dehqonchilikning madaniyatini yaqshilaydi, ekin maydonlarining maydonini kengaytirishga yo`l ochdi, natijada 1940 yildan 2010 yillar oralig`ida Xorazm viloyati bo`yicha ekin maydoni 119 ming gektardan 237,4 ming gektarga kupaydi.

Shundan paxtaning ekin maydoni 72 ming gektardan 110,6 ming gektarni tashkil etadi. Lekin bedaning ekin maydoni 27,8 ming gektardan 16,3 ming gektarga yoki 58,6% ga kamaydi. Lekin ko`rsatilgan yillar ichida amalga oshirilgan choralar asosan paxtachilikni rivojlantirishga bog`liq bo`ldi, va boshqa daqllarga ko`pchilik holatlarda e`tibor berilmadi. Bu meva poliz va kartoshka ekinlarining ekin maydonlarining avvalgi shaklida qolishiga, beda uchun esa ajratilgan ekin maydonining kamayib ketgan yillarida bo`ldi. Amalda beda ko`p natijalar berib tabiiy yo`l bilan erning meliorativ holatini yaxshilash va biologik tabiiy usulda erning hosildorligiga ko`p ta`sir qiladiganligi ham hisobga olinmadi. Viloyat demografik tomondan aholisi zich joylashgan va tez sur`at bilan o`sayotgan mintaqalar toifasiga kirishiga qaramasdan meva-poliz va kartoshka ekinlarining ekin maydonlari kengaytiriladi va aholiga toza meva va poliz mahsulotlarini etishtirish masalasi haligacha to`liq darajada echilmayyapti. Shuningdek dehqonchilikning ekin maydonlarining strukturasi yuqorida ko`rsatilgan sohalarning, ayniqsa, beda, meva-poliz, va kartoshka uchun ajratilgan ekin maydonlarini ko`paytirish kerak. Bedaning ekin maydonini kupaytirish o`lmashlab ekish sxemasida javob beradi va paxta mahsulotining sifatini yaxshilashga katta ta`sir qiladi.

Xorazm viloyatida ko`p yillardan buyon paxtaning regionlashtirilgan 108-f navi ekiladi. Bu nav muyayan darajada o`nimdorli, lekin kech pishishiga bog`liq vegetatsiya davrida birinchi qirov tushgunicha 62-95% mahsulot beradi, qolgani bo`limi esa pishib etisha olmay paxta momig`ining sifati pasayadi va hosilni yig`ish mopozi oqiri kuzgacha kechiktiriladi. Shuningdek viloyat hududida paxtaning tez pishar va o`nimdorli yana sifatli navlarini tadbiq qilish navbatdagi masalalar qatoriga kiradi. Shu maqsatda pastki Amudaryo zonasiga rayonlashtirilgan nav sifatida S 47-27 va Xor -10 navlarida sinovdan o`tkazilmoqda.

Lekin bu navlar Xorazm sharoitida pishib etilish muddati, umumiy mahsulot to`plash qobiliyatligi va paxta momig`ining sifati bo`yicha 108-f navidan past. Shuningdek 108-f navini ishlab chiqarishda foydalana o`tirib toza paxta navini

topish masalasini echish amaliy jihatdan ham va ilmiy sinovdan tajriba buyicha to`g`ri bo`lishi kerak.

Paxtachilikda bundan tashqari rivojlantirishda ekin maydonlari to`prog`ining strukturasi mos har gektar er uchun mineral va anorganik o`g`itlarning miqdorini ishlab chiqish katta ilmiy amaliy ahamiyatga ega. Sababi Xorazm viloyati Qo`yi Amudaryoda ertadan dehqonchilikga o`zlashtirilgan tumanlar qatoriga kiradi va ekin maydonlarining sho`rlanish darajasi yana to`prog`ining strukturasi tarkibi bo`yicha ham bir hil emas. Shuningdek jami ekin maydoni uchun ham birdek azot va fosfor o`g`itlarining dozasi kerakli bo`la bermaydi. Bu o`z navbatida ekin maydonining meliorativ sharoyitiga mos mineral o`g`itlarning me`yorini ishlab chiqishni va konsentratsiyaviy tuzilishga ega aralash o`g`itlarning dozasini ko`paytirishni talab qiladi. Ko`p yillik tajribaga muvofiq dehqonchilikda har gektar ekin maydoni uchun 100 tonnagacha shokindi yotqiziqlar foydalanilmoqda. Lekin bu aralash shokindi yotqiziqalarda ko`p sonli mineral tuzlar uchraydi. Shunga mos ularni anorganik o`g`itlar bilan aralashtirib foydalanilsa katta natijalar beradi va mineral o`g`itlarning samaradorligini 15-20 % ga orttiradi. Qishloq xo`jaligi sohalarining samaradorligini orttirishda mehnatning o`nimdorligini orttirish va mahsulotning o`ziga tushish bahosini arzonlashtirish asosiy masala bo`lib hisoblanadi. Faqat Xorazm viloyati holatida mahsulotning o`ziga tushish bahosini 1% ga kamaytirish 7million so`mdan ko`proq mablag`ni tejash imkonini beradiganligin hisboga olsak qishloq-xo`jaligida mahsulotning o`ziga tushish bahosi bo`yicha mexanizmlarni to`liq amalga oshirish davlat masshtabida ko`lamli foydalarni to`plashga yo`l ochadi, lekin qishloq xo`jaligida tashkillashtirish masalasi, ba`zi hollarda bozor munosabatlarining talablariga mos ishlab chiqarish jarayonini qayta qurish va boshqarish usulidagi tartib asta sekinlik bilan olib borilmoqda. Shuning uchun qishloq xo`jaligining barcha sohalorida brigadirdan tartib ish boshqaruvchigacha shtatlar o`mr surmoqda. Natijada qishloq xo`jaligida ishlovchilarning initsiativasi past, ijodkorlik takliflar kurchilik sohalarda amalga oshirilmastan qolib ketmoqda. Bu ishlarni viloyat bo`yicha yil davomida ishlab

chiqarilgan qishloq xo`jaligi hosilining hajmi va o`ni har bir jon boshiga bo`lganda o`rtacha ko`rsatkishda aniq namoyan bo`ladi.

Qishloq xo`jaligining o`ziga tushar bahosini orzanlashtirish hammasidan oldin mexnatning hosildorligini ko`tarish yo`li bilan hol etilishi mumkin. Lekin tilakka qarshi qishloq xo`jaligi hududlarida yuz bergan kerri tendentsiyalarga bog`liq mehnatning unimdarligi katta o`zgarishlar uchrashadi. Qishloq xo`jaligi hududlarida ishlovchi o`rtacha bir odamga ekin maydonlarining deyarli kamayishi va yillik hosilining hajmi keskin tushib ketishi mehnatning o`nimdorigiga teskari ta`sir ko`rsatmoqda, bu o`z navbatida hosil birligiga sarf etilgan mehnat chiqinlarining ortishi va shu tarzda mehnat hosil birligiga mos keladigan chiqinlarning ko`payishi bilan almashmoqda. Shunga mos hosil jarayonidagi yutuqlar va olinayotgan foyda ayniqsa yonar moyni tejash, mineral o`g`itlarning o`rniga organik o`g`itlarni ko`paytirish va mexanizmlarning eskilarini (ishtan chiqqan texnika hisobidan) almashtirish va boshqalar hisobidan qo`lga kiritilmoqda. Paxtachilik sohalarining mehnatning hosildorligining pasayishi paxta terimida qo`l mehnatini ko`plab foydalanishga bog`liq bo`lib turibdi. Viloyat bo`yicha mashinada paxta terish jadvali 59,4-64,2 foizdan ortmaydi. Bu faqat mehnat chiqinlarini qisqartib ko`ymasdan qishloq xo`jaligi ishlarining sifatini yaqshilaydi va qishloq xo`jaligida ishlovchi har bir odamga mos keladigan ekin maydonlarini ortishiga imkoniyat beradi.

G`allachilik. Xorazim viloyati sharoitida dehqonchilikning ixtisoslashgan sohalaridan hisoblanadi va yil sayin o`ndiriladigan dehqonchilik hosillarining 33,4% etishtiradi. G`allachilik viloyat hududida **suv g`armali** dehqonchilikning katta tarmoqlari sifatida tiklandi va rivojlanib kelmoqda.

Ma`lumatlarga qaraganda g`allachilik tarmoqlari oldinga ilgarilamoqda. 1960-yillarga qaraganda u sohaga ajratilgan ekin maydoni 35,3 hissa ko`payishi, har bir gektar ekin maydonidan olinadigan mahsulot avvalgidek qolsa ham u 1960-yillarga taqqoslaganda 2.5 % hissa, 1980-yildagidan esa 25,0 % ga pasaydi. Bu erda g`allachilik sohosisida umumiy hosil etishtirishning ma`lum darajada o`sish

tendensiyalari ma`lum bo`lsa ham, bu ko`p holatlarda ekin maydonlarini ko`paytish yo`li bilan amalga oshirilib kelmoqda.

Jadval materiallarini tahlil qilsaq 1960-1980 yillarda g`allachilik sohasi intesivli rivojlanish yo`liga tushganligi, 1980-yillardan keyin umuman natijali ekin maydonlarini ko`paytish orqali hosil tayyorlashning hajmi ortganligi ko`rinib tur. Shunga uxshash g`allachilik sohasida ham katta amaliy choralarni ko`rish kerak bo`ladi. Bu birinchidan erning melliorativ holatini yaxshilash bilan amalga oshirilsa, ikkinchidan bu sohadagi bor tajribalarni kengdan foydalanib, ilm va amaliyotda sinalgan yangi texnologiyalarni ishga tushirish evaziga bajarilishi mumkin. Avvallari amaliyotda ko`rilgan qoidalar asosida g`allachilik sahosini suv bilan ta`minlash masalasini echish va ekin moydonlarining melliorativ holatini tubdan yangilash birinchi masala sifatida ko`rilishi kerak. Bu narsalar g`allachilik sohasida foydalaniladigan erlarning meliorativ holatini yaxshilashga va optimal darajada ushlab imkon yashashi kerak. Haqiqatdan ham ko`pchilik ho`jaliklarda ekin maydonlarini agrotexnik qoidalar asosida va irrigatsion tizimlardan foydalanish koeffitsientining kam bo`lishi natijasida bir hil tabiiy sharoitda bo`lishiga qaramasdan ishning samaradorligi va ekin maydonlaridan olinadigan mahsulot muqdarida katta o`zgashliklar uchraydi. Berilgan ma`lumatlarga nazar solsak viloyat bo`yicha g`allachilik sohasida olg`a ilgariylash seziladi. Masalan, ekin maydonlar 1985-yillardagi 25,5 ming gektar o`rniga 2010 yilga kelib ya`ni keyingi 25 yil ichida 25,7 ming gektarga, ya`ni yiliga ming gektarga ko`paygan. Ammo, har bir gektar ekin maydonidan olingan hosil past bo`lishiga ko`ra ekin maydoni ko`payishi bilan umumiy hosil 1980 yillarga taqqoslaganda hammasi bo`lib 150 ming tonnaga ko`paygan. Viloyat bo`yicha g`allachilik bo`yicha umumiy ko`rsatkish hali ham bu sohada “nogiran joylar”ning mavjudligini va uni asl nusqasidan o`zgarttirish kerakligini ko`rsatadi.

G`allachilik sohasining samaradorligini orttirish uchun hammasidan avval g`allachilikka ixtisoslashgan xo`jaliklardan ishlab chiqarish bazasini kengaytirish va energetik quvvatlar bilan ta`minlash darajasini ko`paytirish katta ahamiyatga. Shuning uchun ishlab chiqarish jarayoni energetik vositalari bilan ta`minlanish

qishloq xo`jalik sohasiga ko`plab davlat yirik mablag`larni bo`lish muxtojlikka zarurat tug`ildi.

Sabzovat va poliz ekinlari. Xorazm viloyati meva va savzobat ekinlarini rivojlantirish uchun qulayli tabiiy- iqtisodiy sharoitlarga ega. Uzoq vegetatsion davrdagi quyoshli kunlar va shu tarzda takomillishtirilgan natijali temperaturalarning yig`indisi meva va savzobot ekinlaridan mo`l hosil to`plashga imkoniyat beradi. Bu ekinlarning mahsulotiga bo`lgan talab ham yildan yilga ortib bormoqta. Agar 1926-yillarda Xorazm viloyati territoriyasida 294 ming xalq yashasa bu ko`rsatkich hozirgi davrga kelib 1 mln 532 ming odamga ko`paydi yoki o`tgan davr bilan taqqoslaganda xalq soni 5 xissa ko`paydi. O`tgan vaqt ichida aholining obodonligini yuqorolab va madaniy sharoitlarini yaxshilash bo`yicha ham amaliy choralar amalga oshirildi. Shunga mos viloyat hozir O`zbekiston Respublikasi bo`yicha yuqori tabiiy o`simga ega mintaqalar qatoriga kiradi. Shu va shundan boshqa ham sharoitlar xalq sonining o`sishiga bog`liq meva, savzobot ko`paytirishni talab qiladi.

Xalqning o`sib barayotgan muhtojliklarini qondirish va ayrim sanoat sohasining xom ashyo mahsulotiga bo`lgan talabini hisobga olib o`tirib Xorazm viloyati hududida meva va savzobot ekinlarining maydonini ko`paytirish va bir gektar erdan olinadigan zuraatlikning yuqorilatishi bo`yicha ko`lamli ishlar ishga oshirildi. Lekin bu sohaning hozirgi rivojlanish darajasi talabga javob bermaydi. Agar 1965-yillarda viloyat bo`yicha meva va savzobot ekinlari uchun ajratilgan maydon 5,6 ming gektar bo`lsa bu ko`rsatkich 2010-yilga kelib hammasi bo`lib 12,2 ming gektarni egallaydi. Ayrim meva va savzabod etishtiradigan xo`jaliklar hozirning o`zida yuqori yutuqlarga erishmoqda. Masalan Yangiariq tumaninig meva etishtiradigan xo`jaliklari gektariga 172,5 tsentner hosil to`plasa, Xiva , Xozarasv tumanlarining xo`jaliklari o`rtacha 191,1-198,2 tsentner hosil etishtirmoqda. Bu va boshqa viloyat sharoitida to`plangan tajribalar meva va savzabod mahsulotlaridan mo`l hosil etishtirishga imkon beradi.

Bog`chilik va uzimgarchilik. Xorazm viloyatining tabiiy sharoiti bog`chilik va uzimgarchilik sohasini rivojlantirishga ham qulay. Viloyat xo`jaliklarining ekin

maydonlari Amudaryoning suv oqimi bilan olib kelingan cho`kindi il **yotqiziklaridan** tashkil topib hosildorligi bo`yicha ko`pchilik suvg`ormali tumanlardan farq qiladi. Bu bog`chilik va uzimgarchilik sohalari uchun ekin maydonlarini ko`paytirishga yo`l ochsa, vegetatsiya davridagi qulay temperaturalarning yig`indisi mo`l hosil to`plashga imkon beradi. Lekin bog`chilik va uzimgarchilik suvg`armali dehqonchilikning ekin maydonlarining strukturada yuqori mumkinchilikga ega emas. Shuning uchun bu sohalarning ekin maydonlari uzoq yillardan buyon bir hil shaklda qolmoqda, hottaki keyingi yillarda ekin maydonlarning ansha qisqarish tendentsiyalari ko`zotilmoqda. Masalan viloyat hududida 1990-1991 yillarda bog`chilik va uzimgarchilik sohalari 10,8 ming gektarni egallasa, 2005-yilga kelib bu ko`rsatkich hammasi bo`lib 3,2 ming gektarni tashkil qiladi, yoki ekin maydoni 7,6 ming gektarga qisqardi. Bu birinchidan ekin maydonlarning meliortativ holatining bo`zilishiga bog`liq bo`lsa, ikkinchidan Arol muommasiga mos tabiiy muhid muvozanatini saqlash balansining o`zgarishiga bevosita bog`liq. Bu jarayon qo`shni Tashavuz viloyati va Koraqolpoqistan Respublikalarida ham ko`zotilmoqta. Shunga mos bog`chilik va uzimgarchilik sohalarinig hosildorligi har bir gektar mevali darahklaridan 52,9 tsentner, uzimgarchilik sohalarida gektariga 63,8 tsentnerdan hosil etishtiriladi. Shunga mos viloyat hududida 2010-yili hammasi bo`lib 11,5 ming tonna meva, va 198,2 ming tonna uzim mahsulotlari etishtirildi. Ayrim yillar ichida uzimgarchilik va bog`chilik sohalaridan olingan mahsulotning hajmini quyidagi jadval ma`lumotlaridan ham ko`rishga bo`ladi.

Tajribadan foydalangan holda bog`chilik va uzimgarchilik sohalaridan olinadigan xosilni ko`paytirish va shu sohada sohaning samaradorligini saqlab qolish vazifalari Xorazmlilar uchun katta dars bo`lishi lozim. Bu o`z navbatida Xorazm viloyatining to`prog`i va tabiiy meliorativ sharoitlariga moslashgan meva va uzim navlarini etishtirishni talab qiladi. Sababi Xorazm viloyati uzoq yillar davomida boshqa davlatlardan va mintaqalardan nihollar keltirib o`tirg`izgan yillar ham bo`ldi, lekin Xorazmning kuchli melioratsiyaga uchragan to`proq tiplari olib kelingan meva nimalarni ko`paytirishga ziyon qiladi, hattoki yosh nihollarning har

hil kasalliklarga duchor bo`lib nobid bo`lgan hollarida uchraydi. Shuning uchun Xorazm viloyatining to`proq va iqlim sharoitiga moslashgan nihollar bizning sharoitimizda yaqshi natijalar bermoqda. Shu va boshqa sharoitlar oldagi vaqtlarda bog`chilik va uzimgarchilik sohalarini rivojlantirish uchun kompleks choralarni ishga oshirishni talab qiladi. Shularning qatoriga ekin maydonlarining melorativ holatini yaqshilash, suvg`arish tizimlarining natijaligini ko`tarish, Xorazm viloyati sharoitiga moslashgan har hil kasalliklarga chidamli va yuqori hosil to`plash o`z hususiyatiga ega yangi narsalarni yaratish va bog`chilik va uzimgarchilik sohalarining iqtisodiy samaradorligini orttirish uchun barcha agrotexnik qoidalarni ustalik bilan ishlab chiqarish jarayoniga tadbiiq qilish eng asosiy vazifa deb bilish kerak. Bu o`z navbatida bog`chilik va uzimgarchilik sohalarida samaradorligini orttirishi hammasidan avval issiq iqlim sharoiti va Arol inqiroziga mos yuz bergan ekologik fojia holatida aholining yuqori sifatli va vitaminli hosillarga bo`lgan talabini qanoatlandirishga yo`l ochadi.

Mol chorvachiligi. Xorazm viloyatida chorvachilik yirik sohalardan hisoblanadi va qishloq xo`jaliklarida hosil qilingan yillik hosil 41-48 % etishtirdi. Xorazm viloyatida mol chorvachiligining rivojlanishi uzoq tarixiy davrlarni o`z ichiga oladi, lekin bu sohani bundan buyon ravojlandirish ko`pchilik holatlarda tabiiy o`tloqlarning hajmiga va cho`listonli yaylov fondi bilan ta`minlash darajasiga ham bog`liq.

Xorazm viloyatining er maydoni juda ham oz viloyat hammasi bo`lib O`zbekiton Respublikasining hammasi bo`lib 1% moydani holas egallaydi va uzoq muddatga Qoraqolpog`iston Respublikasidan arendaga olgan yaylov fondini hisobga olmagan chorvachiligini, ayniqsa qo`y charvachiligi sohalarini rivojlantirish uchun cho`listonli yaylovlarga ega emas. Bunga qo`shimcha keyingi yillarda oblost` miqyosida suvg`ormali dehqonchilik sohalarini kengdan rivojlantirishga bog`liq qoriq erlarning moydani qisqardi, hottaki Amudaryo del`tasidagi o`rmonli hududlarning moydani ham ancha kamayb ketishi ko`tilmoqda, bu hozirgi ma`lumat bo`yicha 543 gektar maydonni egallaydi. Pichanzorlar va butazorning

maydoni 4,2 ming gektarga barobor. Shunday qilib viloyat hududida umumiy er fondining 95,6% ekin maydonlarini egallaydi.

Mol chorvachiligini rivojlantirishdagi asosiy manba sifatida suvg`ormali erlardan olinadigan em-hashak mahsulotlari va tabiiy yaylovlarning osildarligi kamayib, davlat fondining hisobidan kontsentrantsiyali em-hashaklar toyarlanmoqda. Shunga qo`shimcha uzoq muddatga foydalanishga olingan joylarda mol chorvachiligi uchun asosiy istochnik xizmatini bajaradi. Buning umumiy hajmi Xorazm viloyatining er fondining 9,3% tutadi. er fondining bosim ko`pchiligini qumli va butali yaylov fondi egallab, ular Qizilqum va Qizil jar zonasidan 79,1 ming gektarini suvg`arib ekiladigan ekin maydonlari egallaydi. Shunday qilib, Qoraqalpog`istan Respublikasiga uzoq muddatga foydalanayotgan qishloq xo`jalik erlari barcha qishloq xo`jalik erlarining 66,1 gektarni egallaydi. Pichanzorlar va butazorlar asosan Amudaryo qirg`oqlari egallab qora mol chorvachiligi uchun asosiy joylov fondi rolini bajaradi. Lekin bu yaylovlar katta mashtabda suvlandirish ishlarini bajarishni va tabiiy o`tloq uchun foydalanayotgan hududlarni rekonstrukttsiyalash jarayoniga zarur.

Xorazm viloyati sharoitida mol chorvachiligi sahosini rivojlantirish belgili darajada suvg`ormali dehqonchilik sohalari ham yig`ib olinadigan em-hashak ekinlarning xosildorligi va yig`ib olinadigan em-hashakning hajmiga bog`liq.

Suvg`arib ekiladigan dehqonchilik zonalarida almashlab ekish sxemasiga mos yil sayin 67-68 ming gektarday ekin maydoni foydalaniladi. Bu tomiri orqali azot to`playdigan va ekin maydonlarining tabiiy yo`l bilan hosildorligini orttirishga qatnashadigan beda, makka, jo`hori, suvdan butasi shuningdek, qont lablagisining ekin maydoni hisoblanadi. Shuning em-xashak ekinlar va ko`k o`t-cho`plik mahsulot hosil qiladigan ekin moydanlar 12,5 ming ga, ko`k masada o`rib olinadigan bir yillik ekinlar 7,4 ming gektar, beda tayyorlash uchun ekiladigan ekinlar 0,6 ming gektarni, em-hashak ekinlardan beda tayyorlash uchun 2,2 ga. maydon, shuningdek o`tgan yillardagi beda uchun foydalanayotgan maydonlar 2,8 ming gektarni, ko`k beda o`tin tayyorlash uchun ekilgan maydoni 9,7 ming

gektarni egallab tur. Bu suvg`arilib ekiladigan zonadagi em-hashak ekinlari yil sayin 710 ming tonnadan ortiq o`t-cho`p tayyorlashga mumkinchilik beradi.

Suvg`arilib egiladigan zonalarda o`t-cho`p ekish uchun ajratilayotgan ekin maydonlari umumiy dehqonchilikda foydalanadigan erlarning 28% yaqinini egallaydi, yoki bu hajmi bo`yicha donli ekinlarning ekin maydoniga taqqoslaganda ikki xissa deyarli ikki hissa ko`b degan so`z. Shunga mos o`t-cho`plik ekinlarning xosildorligini ortirish va har-bir gektaridan oqilona foydalanish er resurslaridan rotsianalli foydalanish bo`yicha oldagi vazifalarga javob beradi. Lekin, tilakga qarshi o`t-cho`pli ekinlarga ajratilgan ko`lamli moydanlar dehqonchilikga foydalanyotgan erlarga nisbatan kam foyda bermoqda va xosildorligida past. Masalan 1995 yili 7,4 ga. erda ko`k o`t-cho`p olish uchun ekilgan bir yillik ot-shop ekinlari va boshqada xo`jaliklar hisobidan gektariga 79,1 tsentner hosil bersa, beda tayyorlash uchun qoldirilgan 9,7 eski tubir bedalardan gektariga 309,8 tsentner hosil yig`ib olindi. Ammo, shu turdagi ekinlardan fermer xo`jaliklari gektariga har biridan 164,4-321,8 tsentnerdan hosil etishtirmoqda, yoki ko`kat tayyorlash bo`yicha fermer xo`jaliklarida hosildorlik ikki karra yuqori. Endigina bo`y tiklagan fermer xo`jaliklaridagi ayrim yuqari ko`rsatkichlar viloyat hududida mol chorvochiligini rivojlantirish uchun mustakkam baza tayyorlash uchun zaxira bor ekanligining dalilidir. Xorazm viloyatida keyingi yillarda tabiiy yaylovlardan foydalanish darajasi kamaymoqda. Bu mollarning bosh sonining ko`payishiga va har bir moldan olinadigan hosil ko`lamiga ta`sir qilmoqdi.

Xorazm viloyatida mol charvochiligi rivojlanishida sezilarli tendentsiyalarni ko`rsatadi. 1970-90 yillar oralig`ida mollarning bosh soni bo`yicha hattoki o`shish ko`zatilgan. Ammo, 1980 yillardan keyin qo`ylarning bosh soni kamayib boshlagan, hattoki, 1980 yillarga kelib viloyat bo`yicha qo`y va echkilarning bosh soni ikki baravargacha kamaygani sezilgan. Bu narsa tabiiy o`tlarni ko`paytirish va ularni so`vlandirish ishlarining o`zilishga tushkanligidan ko`rinadi. Viloyat charvodarlari uzoq muddatga qo`shni respublikalardan foydalanishga olgan erlarini rekonstruktsiyalash ishlariga xo`jalik talablari darajasida e`tibor berilmayapti. Bu faqat mollarning bosh sonining ko`payishigina emas balki ulardan olinadigan

hosilning pasayishiga sabab bo`ldi. Masalan, Xorazm viloyatida 1965 yillarda xar yiliga so`yilgan holda 8,6 ming tonna qora ko`l terisi , go`sht 40,7 ming tonna, shuningdek, 122 ming dona tuqim etishtirilgan bo`lsa, 2010 yillarga kelib go`sht xosildorligi so`yilgan holda 95,3 ming tonna, sut hosildorligi 632,3 ming tonna bo`lsa, tuqim etishtirish 229,7 mln.donaga, qorako`l terisini etishtirish 5,1 donaga va jun etishtirish 872 tonnaga ko`paygan. Ammo ayrim mol charvochiligi mahsulotlaring sonlik ko`rsatkishlaring o`shishi, ko`pchilik hollarda xalqdan yig`ib olingan mol charvochilik mahsulotlari evaziga ko`paygan. Agar 2010 yili viloyat bo`yicha 632 ming tonna sut mahsuloti etishtirilgan bo`lsa, shundan fermer xo`jaliklari faqat 8,2 % ni , go`sht 8,4 % ni, tuqimning 9,7 % ni va junning 5,6 % ni etkazib bergan bo`lsa, boshqa maqsulotlarni xo`jaliklar etishtirdi. Bu va boshqa misollar viloyat xududida mol charvochiligi sohasini rivojlantirish uchun faqat ozuqa bazasini mustahkamlash emas, shuningdek, tashkillashtirish ishlarining ham yo`lga quyilishi taklif etiladi. Yuqarida takidlab o`tkanimizdek mol charvochiligini rivojlantirish uchun viloyat hududida katta zaxira mavjud. Bularni ishga tushirish uchun eng asosiysi mollarning hosildorligini oshirish va mollarning bosh sonini ko`paytirishga yo`naltirilgan bo`lishi ahamiyatli. Bizga ma`lum Xorazm viloyati mol charvochiligi sahosini qo`shni viloyatlarning va respublikalarning hisobidagi mulk sifatida qoradi va unga dohildor muammolar uchinchi raxbarning bo`yrig`i bilan echiladigandek ko`rindi. Xaqiqatdan ham tajribalar bu fikrlarning ha`to ekanligini ko`rsatib turibdi. Shuning uchun viloyatga tegishli mollarning ratsionalli joylashishi va ulardan olinadigan mol charvochilik hosildorligining ko`plab etishtirilishi bugingi kunning muhim vazifalariga kiradi. Bu vazifalarni kechiktirmasdan amalga oshirilishi mollarning bosh sonini ko`paytirishga, asosan har bir bosh moldan etishtiriladigan hosildorlikning ko`lamini ko`paytirishga imkon beradi.

Pillachilik. Xorazm viloyati pillachilik bilan uzoq vaqtlardan bo`yon shug`illanib keladi va bu sohani rivojlantirish bo`yicha etarli darajada etuklarni qo`lga kiritib kelmoqda. Xozir viloyatda O`zbekiston bo`yicha etishtiriladigan pilla

xosilning 7% i etkazib berilib, bu sohada har yili 1800-1900 tonna pilla xosili etishtiriladi.

Pillachilikning asosiy xam ashyosi sanalgan paxta dalalari va suvg`orish kanallari bo`yilaridagi tutlari va maxsus tut plantatsiyalaridan foydalaniladi. O`t-cho`plik tut yopraqlarining 85-90% ekin maydonlari bo`ylarida o`tqizilgan tutyog`ochlari bersa, qolgan 10-15 % mahsulot tut plantatsiyalaridan etishtiriladi. Shunday qilib irrigatsiya tizimlar va paxta dalalarining bo`ylarida o`tqizilgan tut yog`ochlari bilan tut plantatsiyalari tipida ekilgan esh-hashak fondi pillachilik sohalalarining asosiy xom ashyosi rolini bajaradi va bu tsiklda novqan qurtlari uchun ozuqa tayyorlash boshqa sohalararo pillachilikni rivojlantirishga imkoniya beradi. Lekin sug`orish tizimlarining foydali koefitsentining pasayishi va ekin maydonlarining meloirativ holatining pasayishiga bog`lik yosh nihollarning birinchi o`tqizilgan yili nabud bo`ladi, faqat 60-70 % nihollar chidam berib tut plantatsiyasiga ko`shiladi.

III-BOB. EKOLOGIK INQIROZ SHAROYITIDA QUYI AMUDARYO REGIONIDA QISHLOQ XO`JALIGINI RIVOJLANTIRISHNING ASSOSSIY YO`NALISHLARI

Quyida Amudaryo administrativ rayonlari, shuning ichida Korakalpogiston respublikasida paxtachilik, gallachilik, uzumchilik, pillachilik va bogdorchilik, sabzavot va bogcha maxsulotlarini etishtirishga ixtisoslashgan yirik xujaliklari tuzildi va dexkonchilik soxalarini rivojlantirish buyicha mul tajribalar tuplandi. Kelajakda Janubiy Orol regionida qishloq xujaligi soxalarini rivojlantirish uchun katta zaxiralar xam mavjud. Shu xududda joylashgan administrativ rayonlarning loyihalashtirish tashkilotlarining ma`lumotlariga karaganda Amudaryoning kuyi okimida ekin uchun foydalaniladigan erlar 2,9 mln. ga ni tashkil etadi. Bu katta xajmli erlarning bir kismi (2,3 mln. ga) Taxiatosh gidrouzeling suv bilan ta`minlaydigan zonasida joylashsa, kolgani esa (0,6 mln. ga) del`taning janubidagi Tuyamuyin gidrouzeli ta`sir etadigan zonada joylashgan (jadval-12).

Xozirgi vaktida yukorida kursatilgan ekishga yarokli er fondining fakat 1 mln. gektarigina uzlashtirilib, shuning dexkonchilik soxalarida 919 mln gektari foydalanilmokda. Yakin vaktlar ichida region buyicha ekin maydonlarining xajmi 1 mln. 140 ming gektarni tashkil etadigan buladi. Qishloq xujaligi soxalariga yarokli er fondining kupchilik kismi Korakalpogiston respublikasi ulushiga tugri keladi. Xisobga olingan ekin maydonlarining 700 ming gektardan ortigi yakin kelajakda Korakalpogistonda uzlashtiriladigan buladi. Shunga kura, kelajakda ekin maydonlarining kengayishi kulay iklim sharoitiga ega va mexnat resurslariga boy Tuyamuyin suv ombori zonasida kupaytirsas buladi. Bu Korakalpogistonning janubida paxtachilikka, gallachilikka va korakul kuy chorvachiligiga ixtisoslashgan xujaliklarni tashkil etishga, respublikaning shimoliy rayonlarida esa gallachilikka, yirik koramol chorvachiligiga ixtisoslashgan xujaliklarni, xattoki rayonlarni tashkil etishga yul ochadi. Shunday kilib, yakin kelajakda ekin maydonlarining xajmi janubiy zonada 182 ming gektarni tashkil etishi mumkin. Amudaryodan yiliga foydalanidigan suv xajmi yiliga 10-11 mlrd. kub milli ga etadi. Bu sug`orib ekiladigan yangi erlarni suv bilan ta`minlashga va yangi texnologiyani keng

kullash va suvni kam talab etadigan qishloq xujaligi ekinlarini dexkonchilikning tarkibiga kiritish orkali dexkonchilik maxsulotlarini kupaytish mumkin.

Jadval-12

Quyi Amudaryo administrativ rayonlarida kelajakda uzlashtirishga yaroqli er resurslari va Amudaryodan foydalanadigan suv xajmi

Administrativ rayon nomlari	Sugorishga yaroqli maydonlari xajmi. Ming ga	Shundan sugorishga ekin maydonlaridan foydalanish muddati		Suv okimidan foydalanish xajmi	
		2010 yilgi foydalan-gan maydon ming ga	Kelajakda foydalanadigan erlar ming ga	2010 yil uchun	Kelajakda
Tuyamuyin Gidrouzeli					
Xorazm viloyati	320	2339	146,1	2190	3040
Korakalpoqiston Respublikasi (janubiy rayon)	537	120,4	240,0	2920	4100
Toshovuz viloyati (Turkmaniston Respublikasi)	360	226,0	134,0	1140	3200
Yakuni	1217	580,3	520,1	6250	10340
Taxiatosh Gidrouzeli zonasi					
Korakalpoqiston Respublikasi (shimoliy rayon)	1178,0	303,7	470	6070	9400
Tashovuz viloyati (Turkmaniston Respublikasi)	526	35,0	150	1380	3000
Yakuni	1704,0	338,7	620	7450	12400
<i>Quyi Amudaryoningg administrativ rayonlari buyicha xammasi:</i>	2921	609,8	1012,1	13700	22740

Bunga misol tariqasida Qorakalpoqistonda ishlab chiqilgan chora tadbirlarga nisbatan deqonshilik sahalaridagi kelgo`sidagi rejalarini keltirish mumkin (jadval-13). Jadvalda berilgan ma`lumotlarga karaganda qishloq xujaligi maxsulotlari asosan paxta, sholi va boshka dexkonchilik maxsulotlarini etishtirish buyicha respublikada olga siljishlar kuzatilmokda. Masalan, g`olla etishtirish 21-65 % ga, paxta 59,8% ga, bogcha maxsulotlarini etishtirish 1,9 esa, uzim va meva etishtirish 38- 48,4 % ga ortishi mumkin. Quyi Amudaryoda kelajakda dexkonchilik soxalarini rivojlantirish uchun katta imkoniyatlar bor. Agrar saha masalalari bilan shugullanuvchi olimlarining ma`lumotlariga karaganda dexkonchilik soxalarni intensivatsiyalash, ekiladigan ekin maydonlari xajmini

optimizatsiyalash va bu soxada maxsulot tannarxining arzonlashi eng zaruriy masalalardan bulib xisoblanadi.

Jadval-13

Qorakalpogistonda dexqonshilik o`nimlarni etishtirishning asosiy ko`rsatkislari, ming tonna hisobida

Qishloq xo`jalik mahsulot turlari	Yillar								2020 yil, % hisobida	
	1990	1995	2000	2005	2006	2008	2010	2020	1990	2010
G`alla	331,5	190,7	396,0	201,6	286,5	214,6	243,7	404,2	121,9	165,8
Shundan										
Sholi	306,1	141,6	260,0	25,9	55,5	13,2	14,9	47,9	-15,6	3,2
Paxta	398,0	288,2	346,0	212,6	193,7	165,9	182,1	291,0	0,73	159,8
Kartoshka	6,3	4,8	16,7	14,7	15,5	21,6	29,2	46,7	7,3	1,6
Ovonn	80,6	66,2	140,7	49,8	88,5	119,5	134,1	149,1	1,8	111,1
Baqsha o`nimlari	119,5	42,1	56,8	39,3	41,5	61,3	67,4	131,0	109,5	1,9
Miyva	12,3	9,2	16,5	9,8	15,1	19,7	21,3	31,6	2,6	148,4
Uzim, tonna	418	568	871	1092	2200	1000	3300	4500	10,8	136,4

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chikarish jarayonida foydalanilmayotgan zaxiralarni ishga kushish eng axamiyatli tadbirlar katoriga kiradi. Quyi Amudaryo kelajakda dexkonchilik maxsulotlarini kupaytirish-asosan ikki yunalishda, ishlab chikarishni intensivlashtirishni iloji boricha chukurlashtirish va yangi rezervlarni uzlashtirish orkali, yoki qishloq xujalik soxalarida fan va texnika yangiliklarini kullash yuli bilan echilishi zarur.

Quyi Amudaryo buyicha 2015 - 2020 yillarga kelib qishloq xujalik ekinlarining maydoni 584,7 ming gektarga ortadi. Shundan donli ekinlar 147,1 ga ni, em-xashak ekinlari maydoni 173,2 ming ga ni yoki 65% ga kupayadi. Qishloq xujaligida foydalaniladigan ekin maydonlari xajmining ortishi almashlab ekishga boglik ancha kupaydi. Kelajakda sabzavot va bogcha ekin maydonlari 67,1% ga kengayadi. Paxtachilikni kelajakda intensiv yul bilan rivojlantirishni, shunga kura uning ekin maydoni 1995 yilga nisbatan fakat 24,3% ga kupayishi mumkin. Kelajakda suv resurslaridan unumli foydalanish va yangi magistral kanallar kurulishini bitirish yuli bilan jano`biy xududlarda janbosqala, Qiriqqiz, Kalta

minar, Jano`biy Xorazm xududlarida katta xajmdagi erlar qishloq xujaligi aylanishiga beriladi. Bu Quyi Amudaryo ma`muriy rayonlarida xam ekin maydonlarini kengaytirishga, xamda dexkonchilik bilan shugullanadigan xujaliklarning madaniyatini orttirishga yul ochadi. Amudaryoning ung soxilida joylashgan janubiy tumanlar xajmida xam paxtachilik uchun keng xajmli xududlar uzlashtiriladi. Shunday kilib, 2015-2020 yillarga kelib Quyi Amudaryo administrativ rayonlari buyicha paxtaning xosildorligi urtacha xar gektari buyicha 24-29 tsentnerga etkazish mumkin. Bu xozirgi davr bilan solishtirganda (22,7-26,1% ga) yukori degan suzdir. Natijada Quyi Amudaryo regioni buyicha etishtiriladigan yillik paxta xajmi 571,2 - 597,1 ming tonnani tashkil etadi.

Kup yillik tajribalarga karaganda Tuyamuyin gidrouzeling ta`sir etuvchi zonasida paxtachilikni rivojlantirish uchun tulik imkoniyatlar bor. Kelajakda bu zonada paxta xosilni xajmini 509 ming tonnaga etkazish nazarda tutilmokda, shu bilan birga Korakalpogistonning janubiy tumanlarida paxtaning umumiy yillik xosilini 216,4 ming tonnaga etkazish belgilab kuyilgan. Tuyamuyin gidrouzeli ta`sir etadigan zonada joylashgan administrativ rayonlarda xozirdanok paxtaning xosildorligi 24- 27 tsentnerdan oshib ketdi. Kelajakda bu zonada 1 gektar paxta maydonidan olinadigan xosildorlik 28-29 tsentnerni tashkil etishi kuzda tutilmokda.

Tuyamuyin gidrouzeli ta`sir etadigan zonada joylashgan administrativ rayonlarda xozirdanok paxtaning xosildorligi 27-32 tsentnerdan oshib ketdi. Kelajakda bu zonada 1 gektar paxta maydonidan olinadigan xosildorlik 27 - 29 tsentnerni tashkil etishi kuzda tutilmokda. Bu avvalo melioratsiya va ximizatsiyani rivojlantirishga boglik ishga oshadi. Shuning uchun paxtachilikda kompleksli mexanizatsiyadan keng foydalanish, erning meliorativ axvolini yaxshilash yuli bilan mineral ugittlardan samarali foydalanishga utish kuzda tutilmokda. Bu loyixalash bilan mineral ugittlardan samarali foydalanishga utish kuzda tutilmokda. Bu loyixalash bilan shugullanadigan muassasalarning ma`lumotlariga karaganda paxtachilik xujaliklari samaradorligini oshirishning eng asosiy yuli bilan va maxsulot birligiga sarflanadigan chikimlarni kiskartishda birdan bir yul bulishi

shart. Shunga kura qishloq xujaligi ishlab chikarishning moddiy texnik bazasini mustaxkamlash buyicha amaliy tadbirlar ishlab chikiladi va uni ishga oshirish asosiy yunalishlarning biri sifatida «bazislik resurslar» belgilab kuyilgan. Bu xozirdanok ayrim tumanlar va regionlar xajmida uz samarasini bera boshladi.

Qishloq xujaligini ximizatsiyalash va yukori manyovrli yangi texnika bilan uskunalashga boglik paxtachilikni kompleksli mexanizatsiyalash yaxshi yulga kuyiladi. Bu xozirning uzidayok paxtani mashinalarda terishni, ayrim xujaliklarda 65-80% ga etishtirishga yul ochdi. Shuningdek, mineral-organik ugittlardan foydalanish yaxshi yulga kuyilmokda. Paxtachilikni rivojlantirish tarixiga nazar tashlasak, bu soxa ayniksa paxtani etishtirishga kulay janubiy tumanlarning administrativ xududlarida jamlansa, Taxiatosh gidrouzeli ta`sir etadigan shimoliy tumanlarning kupchiligi uzining ishlab chikarish, ixtisoslashish profilini uzgartirib, gallachilik, gusht-sut yunalishidagi yirik koramol chorvachiligi, sabzavot etishtirish va korakul kuy chorvachiligi soxalarini rivojlantirishga, shaxar atrofi sut-tovar fermalarini tuzish, pillachilik, bogdorchilik va uzumchilik xamda parrandachilik soxalarini rivojlantirishga ixtisoslashmokka. Shunday kilib, Janubiy Orol administrativ rayonlarida qishloq xujaligini bundan keyin xam rivojlantirishda tabiiy resurslarning uzaro alokasi, ayniksa, er resurslarini suv manbalari bilan ta`minlanishi etakchi rol ni bajaradi. Ishlab chikarish soxalarini xududiy tashkil etish masalalarini jadallashtirishni ishga oshirishda Amudaryo suv manbalarining xajmiga karab nisbatan echish katta axamiyatga ega. Shunga kura Janubiy Orol da qishloq xujaligi soxalarining rivojlanish soxalarini belgilash kuyidagilarga boglik xolda ishga oshirilishi zarur: *Birnchi boskich*-bu sugorib ekiladigan dexkonchilik soxalari uchun zarur bulgan suv me`yorlarini agrotexnik koidalarga mos xolda yangidan rejalashtirish va kafolatlangan suvdan foydalanishning yangi texnologiyasini ishga kushish orkali qishloq xujalik ekinlarini sugorishning yangi me`yorlariga utish: *Ikkinchi boskich*-Amudaryoda suv satxini kutarishga yunaltirilgan tadbirlarni ishga oshirish uchun, yirik magistral kanallar (Korakum, Amu-Karshi va xokazo) zonasida ortikcha suvlarning xajmini topish va ularni Janubiy Orol regioniga etkazish: *Uchinchi boskich*-kushimcha suv

manbalarini tuzish va uni Amudaryoning kuyi kismiga etkazish xamda, shu orkali sugorma dexkonchilikka yarokli barcha erlarni uzlashtirishni ta`minlash va xokazolar bilan xarakterlanishi lozim. Bu soxalarning tabiiy iktisodiy zonalari buyicha ixtisoslashtirishga yul ochadi. Natijada, shimoliy zona sharoitida gallachilikni keng rivojlantirish bilan bir katorda muayyan xajmda paxtachilikka, uzumchilikka va bogdorchilikka, pillachilikka, sabzavot etishtirishga ixtisoslashgan xujaliklarni, xattoki tumanlarni tashkil etishga, rivojlantirishga imkoniyatlar yaryatilsa, Janubiy zonada joylashgan administrativ xududlarda esa, paxtachilikka ixtisoslashgan yirik-yirik xujaliklarni tuzishga, pillachilikning mustaxkam ishlab chikarish bazalarini tashkil etish orkali agrosanoat majmualarini tuzishga, bogdorchilik va uzumchilik, korakul kuy chorvachiligi va uning maxsulotlarini sanoat usulida kayta ishlaydigan ishlab chikarish birlashmalarini yaratish mumkin. Shunday kilib Janubiy Orolning tabiiy iktisodiy sharpoitlariga kura qishloq xujaligi soxalarini ixtisoslashtirish, xozirgi shakllangan tabiiy iktisodiy zonalar xajmida ijtimoiy ishlab chikarishning iktisodiy samaradorligini oshirishga va avvalo regionning er-suv resurslaridan qishloq xujaligida samarali foydalanish orkali Qo`i Amudaryoda , shuningdek boshka regionlar xajmida axolining moddiy va ma`naviy tomondan faravonligini yuksaltirishga imkoniyatlar tuzishi mumkin.

Quyi Amudaryoda, dehqonchilik kabi qishloq xo`jaligining muhim tarmoqlaridan hisoblanadi. U birinchidan, aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta`minlasa, ikkinchidan oziq-ovqat va engil sanoat tarmoqlarini xom ashyo bilan ta`minlaydi. Shu bilan boshqa iqtisodiy rayonga chiqarish uchun asosiy moddiy mahsulotlar beradi.

Quyi Amudaryoda chorvachilik rivojlangan tarmoqlariga qo`ychilik, yirik qoramol, cho`chqachilik, tuya va yilqi etishtirish, parrandachilik va pillachilik tarmoqlari kiradi. Bularning ulushiga 2005 yilgi ma`lumot bo`yicha qishloq xo`jalik tarmoqlarida etishtirilgan mahsulotning 40,2 % to`g`ri keladi.

Berilgan ma`lumotlarga qaraganda, *Quyi Amudaryo* bo`yicha chorva mollarining bosh soni umuman olganda ancha o`sdi. Masalan, 1981-2010 yillarda

barcha xo`jaliklar bo`yicha yirik qoramollarning bosh soni 2 hissaga, shundan sigirlarning bosh soni 2,3 hissaga ortdi.

Quyi Amudaryoning ma`muriy rayonlari charvodarlari uzoq muddatga qo`shni respublikalardan foydalanishga olgan erlarini rekonstruksiyalash ishlariga xo`jalik talablari darajasida e`tibor berilmayapti. Bu faqat mollarning bosh sonining ko`payishigina emas balki ulardan olinadigan maqsulatning hajimidan ham ko`rish mumkin Ba`zi yillar ichida QuyiAmudaryo bo`yicha, ayniqsa chorvachilikga iqtisoslashgan Qoraqolpog`iston Respublikasida chorvachilik maxsulotlarining o`sishi qo`ydagi jadvalda ko`rish mumkin. (jadval-14)

Jadval-14

Bazi yillar ishida Quyi Amudaryo da barcha tayfadagi hujaliklarda chorvachilik maxsulotlarini usish sur`ati

Chorvachilik maxsulotlarini	Yillar						2020-yilga, % hisobda	
	1975	1980	1990	2000	2005	2020	1975	2005
Gusht (tirik vazimda), ming tonna	27,8	34,9	33,3	39,8	40,5	58,9	2,1 h	145,4
Sut, ming tonna	98,5	134,7	172,3	126,1	130,4	183,6	1,9 h	140,8
Jyn, tonna	1005	1847	1910	462	564	861,0	85,7	152,6
Mayek, mln. dona	41,4	59,7	95,9	82,5	75,9	46,0	111,1	61,0
Qorakol teri, ming dona	85,4	161,9	101,2	66,3	52,4	68,5	80,2	130,8
Pila, tonna	712	1023	820,2	820	681	548,0	77,0	80,5

Jadvalda berilgan ma`lumotlarga qaraganda, chorvachilik mahsulotlari, shunday go`sht etishtirish bo`yicha olg`a ilgari kuzatildi. Biroq bundan xususiylashtirilgan xo`jaliklarda mollarning bosh soni ko`paydi degan tushuncha kelib chiqmaydi. Aksincha, keyingi yillarda, ayniqsa, 1996-2000 yillar oralig`ida qishning juda sovuq kelishi, ayniqsa, chorvachilik tarmoqlarida chorvani qishlatish ishlariga tayyorgarlikning past darajada bo`lishi sababli mollar soniga salbiy ta`sir etadi. Go`sht tayyorlash, asosan yakka xo`jaliklarda ishlarning to`g`ri tashkil etilishi hisobiga bajarildi va ko`p xarajat sarflandi. Shuning uchun chorvachilikni rivojlantirishda asosiy masalalarning biri mahsulotning tannarxini arzonlashtirish va ishlab chiqarishning rentabelligini orttirishga qaratilishi shart. Bu o`z navbatida ishlab chiqarishning asosiy fondlaridan foydalanishni yaxshilash va xo`jalikning ichki imkoniyatlarini to`liq ishga qo`shishni talab etadi.

Yuqorida tarif qilganimizdek, QuyiAmudaryoda mol charvochiligi rivojlanishida sezilarli tendentsiyala mavjud. Masalan,. 1970-90 yillar oralig`ida mollarning bosh soni bo`yicha hattoki o`sinh pas bulgan. Ammo, 1990 yillardan keyin, yag`niy mustaqillik iyllarida irik qora mollarining bosh soni 2 xissaga, qo`y va echkilarning bosh soniy 148- 153 % ko`paichi lozim Bu narsa tabiiy o`tlarni ko`paytirish va ularni so`vlandirish ishlarining hosildarligini orttirishni talob etadi.

XULOSA

Kelajakda suv resurslaridan samarali foydalanish yuli bilan Qo`i Amudaryoning ma`muriy rayonlarida, jumladan Korakalpogiston respublikasida xududida katta xajmdagi erlar qishloq xujaligi aylanishiga beriladi. Bu Janubiy Orolning janubiy rayonlarida xam ekin maydonlarini kengaytirishga, xamda dexkonchilik bilan shugullanadigan xujaliklarning madaniyatini orttirishga yul ochadi. Amudaryoning ung soxilida joylashgan janubiy tumanlar xajmida xam paxtachilik uchun kottamaydonlar uzlashtiriladi. Shunday kilib, 2020 yillarga kelib Janubiy Orol administrativ rayonlari buyicha paxtaning xosildorligi urtacha xar gektari buyicha 24-29 tsentnerga etkazish mumkin. Bu xozirgi davr bilan solishtirganda (22,7-26,1% ga) ancha yukoridir. Natijada Janubiy Orol regioni buyicha etishtiriladigan yillik paxta xajmi 597,1- 650,0 ming tonnani tashkil etadi.

Kup yillik tajribalarga karaganda Tuyamuyin gidrouzelining ta`sir etuvchi zonasida paxtachilikni rivojlantirish uchun tulik imkoniyatlar bor. Kelajakda bu zonada paxtadan olinadigan xosilning xajmi 509 ming tonnaga etkazish nazarda tutilmokda, shu bilan birga Korakalpogistonning janubiy tumanlarida paxtaning umumiy yillik xosilini 216,4 ming tonnaga etkazish belgilab kuyilgan. Tuyamuyin gidrouzeli ta`sir etadigan zonada joylashgan administrativ rayonlarda xozirdanok paxtaning xosildorligi 24- 27 tsentnerdan oshib ketdi. Kelajakda bu zonada 1 gektar paxta maydonidan olinadigan xosildorlik 28- 29 tsentnerni tashkil etishi kuzda tutilmokda. Bu avvalo melioratsiya va ximizatsiyani rivojlantirishga boglik ishga oshadi. Shuning uchun paxtachilikda kompleksli mexanizatsiyadan keng foydalanish, erning meliorativ axvolini yaxshilash yuli bilan mineral ugitlardan samarali foydalanishga utish kuzda tutilmokda. Bu loyixalash bilan shugullanadigan muassasalarning ma`lumotlariga karaganda paxtachilik xujaliklari samaradorligini oshirishning eng asosiy yuli bilan va maxsulot birligiga sarflanadigan chikimlarni kiskartishda birdan bir yul bulishi shart. Shunga kura qishloq xujaligi ishlab chikarishning moddiy texnik bazasini mustaxkamlash

buyicha amaliy tadbirlar ishlab chikiladi va uni ishga oshirish asosiy yunalishlarning biri sifatida «bazislik resurslar» belgilab kuyilgan. Bu xozirdanok ayrim tumanlar va regionlar xajmida uz samarasini bera boshladi.

Qishloq xujaligini ximizatsiyalash va yukori manyovrli yangi texnika bilan uskunalashga boglik paxtachilikni kompleksli mexanizatsiyalash yaxshi yulga kuyiladi. Bu xozirning uzidayok paxtani mashinalarda terishni, ayrim xujaliklarda 65-80% ga etishtirishga yul ochdi. Shuningdek, mineral-organik ugittlardan foydalanish yaxshi yulga kuyilmokda. Paxtachilikni rivojlantirish tarixiga nazar tashlasak, bu soxa ayniksa paxtani etishtirishga kulay janubiy tumanlarning administrativ xududlarida jamlansa, Taxiatosh gidrouzeli ta`sir etadigan shimoliy tumanlarning kupchiligi uzining ishlab chikarish, ixtisoslashish profilini uzgartirib, gallachilik, gusht-sut yunalishidagi yirik koramol chorvachiligi, sabzavot etishtirish va korakul kuy chorvachiligi soxalarini rivojlantirishga, shaxar atrofi sut-tovar fermalarini tuzish, pillachilik, bogdorchilik va uzumchilik xamda parrandachilik soxalarini rivojlantirishga ixtisoslashmokka. Shunday kilib, Janubiy Orol administrativ rayonlarida qishloq xujaligini bundan keyin xam rivojlantirishda tabiiy resurslarning uzaro alokasi, ayniksa, er resurslarini suv manbalari bilan ta`minlanishi etakchi rolni bajaradi. Ishlab chikarish soxalarini xududiy tashkil etish masalalarini jadallashtirishni ishga oshirishda Amudaryo suv manbalarining xajmiga karab nisbatan echish katta axamiyatga ega. Shunga kura Janubiy Orol qishloq xujaligi soxalarining rivojlanish soxalarini belgilash kuyidagilarga boglik xolda ishga oshirilishi zarur: *Birnchi boskich*-bu sugorib ekiladigan dexkonchilik soxalari uchun zarur bulgan suv me`yorlarini agrotexnik koidalarga mos xolda yangidan rejalashtirish va kafolatlangan suvdan foydalanishning yangi texnologiyasini ishga kushish orkali qishloq xujalik ekinlarini sugorishning yangi me`yorlariga utish: *Ikkinchi boskich*-Amudaryoda suv satxini kutarishga yunaltirilgan tadbirlarni ishga oshirish uchun, yirik magistral kanallar (Korakum, Amu-Karshi va xokazo) zonasida ortikcha suvlarning xajmini topish va ularni Janubiy Orol regioniga etkazish: *Uchinchi boskich*-kushimcha suv manbalarini tuzish va uni Amudaryoning kuyi kismiga etkazish xamda, shu orkali

sugorma dexkonchilikka yarokli barcha erlarni uzlashtirishni ta`minlash va xokazolar bilan xarakterlanishi lozim. Bu qishloq xo`jaligi soxalarni tabiiy iktisodiy zonalari buyicha ixtisoslashtirishga yul ochadi. Natijada, shimoliy zona sharoitida gallachilikni keng rivojlantirish bilan bir katorda muayyan xajmda paxtachilikka, uzumchilikka va bogdorchilikka, pillachilikka, sabzavot etishtirishga ixtisoslashgan xujaliklarni, xattoki tumanlarni tashkil etishga, rivojlantirishga imkoniyatlar yaryatilsa, Janubiy zonada joylashgan administrativ xududlarda esa, paxtachilikka ixtisoslashgan yirik-yirik xujaliklarni tuzishga, pillachilikning mustaxkam ishlab chikarish bazalarini tashkil etish orkali agrosanoat majmualarini tuzishga, bogdorchilik va uzumchilik, korakul kuy chorvachiligi va uning maxsulotlarini sanoat usulida kayta ishlaydigan ishlab chikarish birlashmalarini yaratish mumkin. Shunday kilib Qo`i Amiudaryoning tabiiy iktisodiy sharpoitlariga kura qishloq xujaligi soxalarini ixtisoslashtirish, xozirgi shakllangan tabiiy iktisodiy zonalarda ijtimoiy ishlab chikarishning iktisodiy samaradorligini oshmirishga va avvalo regionning er-suv resurslaridan qishloq xujaligida samarali foydalanish orkali Qo`n Amio`daryo, shuningdek Korakalpogiston respublikasi va boshka regionlar xajmida axolining moddiy va ma`naviy tomondan faravonligini yuksaltirishga imkoniyatlar tuzilishi suzsizdir.

A D A B I Y O T L A R

1. Karimov I.A. Uzbekistong ixsodi islohatlarini chuqirlashtirish yo`lida. Toshkent 1995 y.
2. Akramov Z.M. «Geografiya sel`skogo xozyaystva Samarkandskoy i Buxarskoy viloyatey Respubliki Uzbekistan». Tashkent -1961 g.
3. Axmedov X.A.-Osnovnye voprosy orosheniya i ulusheniya vodopol`zovaniya. Tashkent -1973 g.
4. Babushkin L.N.-Osobennosti klimata Nizov`ev Amudar`ii V kn SOPS vyr. 10 Tashkent-1959 g.
5. Djamankoraev S.- uluchenie ekspluatatsii orositel`nykh sistem Respubliki Karakalpakstan. izd. "Karakalpakstan" -1993 g.
6. Ibragimov J.-Podzemnye vodq Nizov`ev AmuDar`i i ix roli v narodnom xozyaystve. KKGIZ, Nukus-1964 g.
7. Otchyoty viloyatnogo upravleniya statistiki Xorezmskogo viloyata Respubliki Uzbekistana za 1970-1990-2005, 2010, 2015
8. Otchyoty Goskomiteta statistiki Respubliki Karakalpakstan. 1970-1990-2005, 2010, 2015gg.
9. Matmuratov J.- Vodnye i mineralnoe bogatstvo Respubliki Karakalpakstan izd. "Karakalpakstan" 1973 g.
10. Medetullaev J.- Problemy kompleksnogo osvoeniya zemel`. Izd. "Karakalpakstan" N -1976 g.
11. Molchanov A.A.- Ispareniya i isporyaemost` Sredney Azii trudy geograficheskogo obo`estva. tom-II, 1948 g.
12. Narodnoe xozyaystva Respubliki Uzbekiston v 1990 godu stat. ejegodnik. Tashkent-1991 g.
13. Razvitie narodnogo xozyaystva Respubliki Karakalpakstan za 60 let stat. sbornik. Tashkent-1991 g.
14. Sosedko A.F.- Irrigatsiya Xorezmskoy viloyaty. Irrigatsiya Uzbekistana tom III-1979 g.

15. Prirodno-xozyaystvennyye usloviya Xorezmskoy oblasti. V knige irregatsiya Uzbekistana tom III-1979 g.
16. Orositel`nyye sistemy yujnogo Xorezma irrigatsiy Uzbekistana. Tom III-1979 g.
17. Paluanov D. P. - Effektivnost` risovodstva v Nizov`yax AmuDar`ii.
18. Rakimbaev F.M. – Meliorativnyy kontrol` zalog povqsheniya plodorodiya oroshaemqx zemel` v Nizov`ev AmuDar`i. Nukus-1980 g.
19. Tajimov T.T. - Razvitie i razmeshenie sel`skogo xozyaystva Respubliki Karakalpakstan. Tashkent-1960 g. Trudy SAGU novaya set`ya. Vqpusk-157.
20. Umarov E.K.-Meliorativnyye sostoyanie zemel` i perspektivy razvitiya xlopkovodstva v Xorezmskom oazise “Izvestiya AN Respubliki Azerbaijan”№ 4,1963 g.
21. Umarov E.K.-Ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishning hududiy muammolari» (Qoraqalpog`iston misolida), Nukus «Qoraqalpog`iston», 2009 y.
22. Щувонлов S.A. – Karakalpakstan ASSR ының торырақ қатламы һәм оның изертленio`i.
23. Uzbekiston Respublikasi Davlat statistik boshkarmasining 2009 yil ma`lumotlari tuplami, Tashkent – 2010.
24. Xorezm viloyati ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi 2010-yil yakunlari va 2011-2012 yanvar`-dekabr` xisobatlari., Urganch-2010 y ., Urganch 2013, 2015
25. Xorazm va Qoraqolpag`istan Respublikasi Davlat statistik boshkarmasining 1990-2010 yillar uchun statistia ma`lumotlari tuplami, Urganch, Nukus – 2010 va 2015 yilgi statistik ma`lumatlari, Urganch - Nukus -2016 yil.
26. Umarov E.K. - Uskorenie sotsial`no-ekonomicheskogo razvitiya Nijnie amudar`inskogo ekonomicheskogo rayona-trebovanie vremeni. Materialy Res. NPK. Urgench -2010. str. 17-22